शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धं	शुद्धं	पृष्ठं	पङ्क्तिः
स्वर्ग	... सर्ग	... १	... ४
न्योन्याश्रेया	... न्योन्याश्रया	... ८	... १२
जनताड़ना	... जलताड़ना	... ९।१०।११	... १४।१०।३
जन्यत्त्व	... जन्यत्व	... १५	... १०
'ग्रिष्टेति'	... 'ग्रिष्टेति,	... १७	... ८
स्वारब्द	... स्वारब्ध	... २०	... १६
भिघाता	... भिघाता	... २२	... ११
कारणत्त्वा-	... कारणत्वा-	... २३	... १२
विषयविपया-	... विषयविषया-	... २४	... १५
जन्य	... जन्य	... २६	... १४
ततप्रति	... सत्प्रति	... २९	... ६
सुच	... सूच	... २९	... १०
निव्वाद्दात्	... निर्व्वाहात्	... ३१	... २
व्यपारः	... व्यापारः	... ३२	... ४
पत्या	... पत्त्या	... ३५	... १५
इत्युद्देश्य	... इत्युद्दिश्य	... ३५	... १७
कल्पिना	... कल्पना	... ३६	... १९
तथात्वात	... तथात्वात्	... ४०	... २०
फलत्वमिति	... फलमिति	... ४८	... ८
प्रक्षुते	... प्रकृते	... ५२	... १५
तध्वंस	... तद्ध्वंस	... ५७	... ६
सिद्धतः	... सिध्यतः	... ५८	... १०
तार्य्यता	... कार्य्यता	... ६०	... १६

अशुद्ध	शुद्धं	पृष्ठं	पङ्क्तिः
प्रधान	... प्रधाने	... ६२	... १२
एकस्मादपि	... एकस्मादपि	... ६७	... १५
वैशिष्ट्यास्य	... वैशिष्ट्यस्य	... ७१	... १९
सर्गोत्पत्त्या	... सर्गोत्पत्त्या	... ७२	... १८
तदुपजिवि	... तदुपजीवि	... ७९	... १२
एल्लवितेन	... पल्लवितेन	... ८२	... ११
नुपघायक	... नुपधायक	... ८५	... ११
गोगर	... गोचर	... ९०	... १०
चिवकाला	... चिरकाला	... ९०	... १५
दन्नय	... द्न्वय	... ९०	... १८
प्रकारणैव	... प्रकारेणैव	... ९९	... १३
मङ्गल	... मङ्गला	... १०१	... १९
वद्ना	... वन्दना	... १०७	... ४
तीर्थिकस्यपीति-	... तीर्थिकस्यापीति	... ११२	... १७
विनेपि	... विनापि	... ११७	... १२
हेदुत्व	... हेतुत्व	... १२३	... १४
भावात	... भावात्	... १२३	... २२
प्रामात्वा-	... प्रमात्वा-	... १२४	... १९
यद्विशेषत	... यद्विशेषण	... १२५	... १९
विशेषणसम्बन्धेन	... विशेषसम्बन्धेन	... १२६	... १०
प्रामाण्यभाना	... प्रामाण्याभाना	... १२६	... २३
मानस्य	... मानस्य	... १४२	... ३
प्रामाण्य पचीक्तते	... प्रामाण्ये पचीक्तते	... १४३	... १९
विशिष्ठ-	... विशिष्ट-	... १५७	... ५
वैशिष्ठ्य	... वैशिष्ट्य	... १६१	... १३
स्यान्यनु	... स्याण्यनु	... १६६	... १४
नप	... रूप	... १६८	... ५

अशुद्धं	शुद्धं	पृष्ठं	पङ्क्तिः
वच्छेक	... वच्छेदक	... १७१	... ५
रूपनायक	... रूपनायक	... १७६	... २१
विश्येयक	... विश्येयक	... १८४	... ७
चतुर्था	... चतुर्थी	... १८५	... २
सौकार्य्यात्	... सौकर्य्यात्	... १८५	... ८
न्तर्भावेन	... न्तर्भावेण	... १८६	... २२
निश्चयात्मककत्वे	... निश्चयात्मकत्वे	... १९१	... १४
प्रक्लृप्त	... क्लृप्त	... १९२	... १।६।१०
तथापीद	... तथापीदं	... १९३	... १८
संशयस्य । न	... संशयस्य न	... १९३	... १९
न्यायनय	... न्यायनये	... १९३	... १९
भावेभावे	... भावाभावे	... २०३	... २०
भिदन्द्व	... भिदन्त्व	... २०९	... ८
विपर्य्यस्य	... विपर्य्ययस्य	... २१०	... २
उद्भावा	... तद्भावा	... २१६	... १३
निष्पकारक	... निष्प्रकारक	... २२१	... १७
निर्व्विकल्पत्वं	... निर्व्विकल्पकत्वं	... २२१	... २०
प्रमाण्यभाने	... प्रामाण्यभाने	... २२३	... १४
चेत	... चेत्	... २२३	... २२
ग्राह्यन्वात्	... ग्राह्यत्वात्	... २२५	... २
प्रत्यक	... प्रत्येक	... २३९	... १४
चाननीन्यायेन	... चालनीन्यायेन	... २४१	... २२
संमयस्यायं	... संशयस्यायं	... २४४	... १९
प्रामण्यं	... प्रामाण्यं	... २५१	... ११
लाघव	... लाघवा	... २५१	... १२
शिशेषण	... विशेषण	... २५५	... १४
द्वित्यत	... द्वित्यत	... २६१	... २०

अशुद्धं	शुद्धं	पृष्ठं	पङ्क्तिः
विरहाय	... त्रिर	... १६४	... १६
समर्थ्यं		... १७०	... ५
नुमित्यर	... त्यनन्तर-	... १८४	... ११
नुसा	... नुसरण	... १८४	... १२
पन्यक्षते	... पन्यक्षतै	... १८६	... ११
वैचित्यात्	... वैचित्र्यात्	... १८८	... ४
गुणादोष-	... गुणदोष	... २८८	... ५
एतेन	... एतेन	... १९६	... ३
दृष्टान्तत	... दृष्टान्तत्वे	... १९८	... २
प्रतिबन्धककानुभव	... प्रतिबन्धकानुभव	... ३०२	... १६
व्यभिवार-	... वभिचार-	... ३०२	... २०
स्थाणतया	... स्थाणुतया	... ३०३	... ४
मामग्री	... सामग्री	... ३०३	... १०
जनलं	... जनकलं	... ३०६	... २
व्यक्त्रोरेव	... व्यक्त्योरेव	... ३०८	... ४
चाक्षुप	... चाक्षुष	... ३१३	... ३
व्यावर्त्तत्वात्	... व्यावर्त्तत्वात्	... ३१५	... २
भानाङ्गीकरा-	... भानाङ्गीकारा-	... ३१७	... १५
सदय	... सदर्थ	... ३१८	... २
स्वात्	... स्यात्	... ३२०	... ७
दर्शणमेव	... दर्शनमेव	... ३२४	... ११
असत्त्वेन	... असत्त्वेन	... ३२६	... १५
दशनमेव	... दर्शनमेव	... ३२८	... १
केवला-ायनि	... केवलान्वयिनि	... ३३३	... २
लिङ्गोषित	... लिङ्गोपहित	... ३३५	... ८
रोधात	... रोधात्	... ३३५	... १०
तज्जन्य	... तज्जन्य	... ३५०	... ९

अशुद्धं	शुद्धं	पृष्ठं	पङ्क्तिः
वेदाथ	... वेदार्थं	... ३५३	... ९
त्सात्पय	... त्सात्पर्य्यं	... ३५४	... ७
अप्रमाण्यत्व	... अप्रामाण्यत्व	... ३५६	... १०
दूशयिष्यमाण	... दूषयिष्यमाण	... ३५६	... १२
किन्वति	... किन्त्विति	... ३५८	... ११
सामथ्या	... सामर्थ्या	... ३५९	... ३
ज्ञामात्रेति	... ज्ञानमात्रेति	... ३५९	... १८
मित्यर्थ,	... मित्यर्थः,	... ३६३	... २०
प्रयायां	... प्रमायां	... ३७६	... १८
तत्रवाप्ति	... तत्राव्याप्ति	... ३८३	... १९
धमाप्रकार-	... धर्माप्रकार-	... ३८५	... २
सवपतो	... स्वरूपतो	... ३८८	... १९
व्याधिकरणेति	... व्यधिकरणेति	... ३८९	... ५
वैशिष्ठ्यांश	... वैशिष्ट्यांश	... ३९८	... ११
वैशिष्ठ्याख्या-	... वैशिष्ट्याख्या-	... ३९८	... ११
सत्तावान	... सत्तावान्	... ४०४	... ९
ववगाहेते	... ववगाहते	... ४१२	... १०।१२
मर्थः	... मर्थः	... ४१४	... २१
धिकर्ण	... धिकरण	... ४२४	... १८
वच्छतत्व	... वच्छूतत्व	... ४२६	... १७
प्रेदे	... प्रभेदे	... ४२६	... २२
इति	... इत्ति	... ४३२	... २
पदापादानं	... पदोपादानं	... ४३५	... १५
रच्छिन्न	... वच्छिन्न	... ४४८	... १५
भेदाप्रत्यय	... भेदाप्रत्यय	... ४४८	... १६
प्रत्ययेयं	... प्रत्ययेष	... ४५८	... १०
रक भेदा	... एकभेदा	... ४५९	... ५

अशुद्धं	शुद्धं	पृष्ठं	पङ्क्तिः
स्स्रातन्त्र्यं ...	स्वातन्त्र्य ...	४५९ ...	६
धसस्य ...	धमस्य ...	४६० ...	६
दसुमिनो ...	द्नुमिनो ...	४६३ ...	११
यथा ...	यथा ...	४७२ ...	७
प्राकार ...	प्रकार ...	४७४ ...	६
नन दृष्टान्तस्य ...	न दृष्टान्तस्य ...	४७४ ...	१५
गुगत्व ...	गुणत्व ...	४७४ ...	१६
पद्दानक ...	पाद्दानक ...	४७७ ...	७
वस्त्रककला- ...	वस्त्रकला- ...	४७९ ...	२
व्यवस्त्राप्यमान ...	व्यवस्थाप्यमान ...	४८० ...	१२
निषर्म्मिता ...	निर्घर्म्मिता ...	४८१ ...	२।११
मननयासिद्ध ...	मनन्यथासिद्ध ...	४८३ ...	६
अजोतोपाद्नव ...	रजतोपादान ...	४८५ ...	५
कदाचिद्दा ...	कदाचिद्दिष्टा ...	४८७ ...	८
सासप्रेग्रा ...	सामप्रेग्रा ...	४८८ ...	२
रजत-रङ्गया ...	रजत-रङ्ग्यो ...	४८८ ...	१५
राग-द्वेयो ...	राग-द्वेषयो ...	४८८ ...	१७
निच्चा ...	निष्टत्त्या ...	४८८ ...	१९
तत ...	तत् ...	४८८ ...	२१०
गोर ...	गोचर ...	४८९ ...	९
संपयः ...	संशयः ...	४९३ ...	१०
दिग्गितया ...	दिष्टक्षितया ...	४९५ ...	११
पुरोवत्ति ...	पुरोवर्त्ति ...	४९८ ...	२
सम्बन्धे ...	सम्बन्धेन ...	५०० ...	९
तद्दत्ति ...	तद्वृत्ति ...	५०२ ...	२१
विषिष्ट ...	विशिष्ट ...	५०७ ...	१७
सर्वै ...	सर्वै ...	५०९ ...	३

अशुद्धं	शुद्धं	पृष्ठं	पङ्क्तिः
काय्या	... कार्य्या	... ५१०	... २
वरूपासिद्धेः	... स्वरूपासिद्धेः	... ५१०	... ११
असंसगा	... असंसर्गा	... ५१४	... ५
संसगस्य	... संसर्गस्य	... ५१५	... ४
तन्नये	... तन्नये	... ५१०	... १०
विधानत्यित	... विधानमित्यत	... ५२२	... १७
रज्जु	... रज्ज	... ५२३	... ६
जन्यस्यव	... जन्यस्यैव	... ५२४	... १६
संन्निकर्षात्	... सन्निकर्षात्	... ५२५	... २
मेवेभयत्र	... मेवोभयत्र	... ५२५	... ८
स्मृतेवा-	... स्मृतेर्वा	... ५२६	... २
सौकार्य्या	... सौकर्य्या	... ५२७	... २१
सायस्य	... व्यवसायस्य	... ५३०	... १०
त्यौत्सगिक	... मित्यौत्सर्गिक	... ५३४	... २
वशेषदर्शना	... विशेषदर्शना	... ५३४	... ६
ामाण्य	... प्रामाण्ये	... ५३४	... ७
नषयत्वपि	... विषयत्वेपि	... ५३६	... ४
विव्याप्ति	... वतिव्याप्ति	... ५६०	... ७
शेषण	... विशेषण	... ५६७	... १८
सवायनेति	... समवायेनेति	... ५७३	... ८
द्भत	... उद्भूत	... ५८७	... ६
मवायस्य	... स्वसमवायस्य	... ५३८	... ५
जाति	... बुद्धेर्जाति	... ६००	... ३
न्द्रियत्वन	... तौन्द्रियत्वेन	... ६०१	... २
मते	... तन्मते	... ६०२	... ५
क	... द्येकैक	... ६०३	... २
पक	... व्यापक	... ६०७	... ६

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठं	पङ्क्तिः
अंङ्कुर	अङ्कुर	६१०	१०
खिद्य	खिद्ये	६१२	५
च्छेदक	यच्छेदक	६१३	११
निर्वाधा	निर्बाधा	६१५	१९
नोत्पादक	नोत्पादक	६१९	४
शब्द	शब्दे	६३०	८
सयोगा	संयोगा	६३१	६
मन्नाना	मनन्नाना	६३२	२२
त्यस्तु	मित्यु	६७०	१३
अनुपब्ध्या	अनुपलब्ध्या	६७९	२
हता	हतो	६८३	२१
प्रतिती	प्रतीति	७०१	१५
वुत्पत्ति	व्युत्पत्ति	७११	२
सामथ्यात्	सामर्थ्यात्	७१६	४
शुन्यत्व	शून्यत्व	७२५	१८
कमज	कर्मज	७२६	१४
स्वय	स्वयं	७२७	५
नोद्भुत	नोद्भूत	७३०	५
कमणा	कर्मणां	७३७	३
उद्भत	उद्भूत	७३९	१५
प्रभावत	प्रभावत्	७४३	१६
नैमित्तीक	नैमित्तिक	७५३	१०
चच	चक्षु	७७३	९
अनुमीति	अनुमिति	८०८	२

तत्त्वचिन्तामणिः ।

प्रत्यक्षखण्डे मङ्गलवादरहस्यं ।

गुणातीतोऽपीशस्त्रिगुणसचिवस्त्र्यक्षरमयः
त्रिमूर्त्तिर्यः सर्ग-स्थिति-विलयकर्म्माणि तनुते ।
कृपापारावारः परमगतिरेकस्त्रिजगतां
नमस्तस्मै कस्मैचिदमितमहिम्ने पुरभिदे ॥ १ ॥

न्यायाम्बुधिकृतसेतुं हेतुं श्रीरामभखिलसम्पत्तेः ।
तातं त्रिभुवनगीतं तर्कालङ्कारमादरान्नत्वा ॥२॥
श्रीमता मथुरानाथतर्कवागीशधीमता ।
विशदीकृत्य दर्श्यन्ते प्रत्यक्षमणिफक्किकाः ॥३॥

निर्विघ्नं प्रारिप्सितत्तत्त्वचिन्तामणिनामग्रन्थसमाप्तिकामनया कृतं महादेवनमस्काररूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थमादौ निबध्नाति 'गुणातीतः' इति। 'तस्मै नमः', तस्मै कस्मै इत्यपेक्षायामाह 'गुणातीतः' इति। 'यः', 'गुणातीतोऽपि' समवायसम्बन्धेन गुणसामान्याभाववानपि, 'ईशः' अप्रतिहतेच्छः, अप्रतिहतत्व ञ्चविशिष्टत्वादित्वं। 'अपिः', सर्व्वत्र विरोधाभाससूचनाय। निर्गुणत्वस्य इच्छाविरोधात् गुणपदस्य साङ्ख्यमतसिद्ध-सत्त्व-रजस्तमोलक्षणगुणपरतया हि विरोधपरीहारसम्भवात् विरोधाभासत्वं। सत्त्वादयश्च न्यायनये सृष्टि-स्थिति-प्रलयोत्पादकाः अदृष्टभेदा

एवेति नाप्रसिद्धिः[१]। 'योगुणातीतोऽपि', त्रिगुणश्चित्वः' स्वनिष्ठज्ञा नेच्छा-कृतिसहकारेण कार्य्यमात्रहेतुः। स्वनिष्ठत्वप्रवेशाद्विरोधः एवं 'योगुणातीतोऽपि', इत्यस्य सर्व्वत्रान्वयः। 'त्र्यक्षरमयः' 'त्रय ज्ञानेच्छा-प्रयत्नाः, 'अक्षराः' अविनाशिनः, यत्र 'तन्मयः' तदात्मकः केचित्तु 'त्र्यक्षरमयः' 'त्रयः' अकारोकार-मकाररूपवर्णत्रयघटितो-ङ्कारपदाभिधेयः, शक्तिसम्बन्धेन ॐकाररूपशब्दवानिति यावत्। गुणातीतपदेन सम्बन्धसामान्यावच्छिन्नगुणसामान्याभाववतो विवक्षि-तत्वात्[२] विरोधः। समवायसम्बन्धावच्छिन्नगुणसामान्याभावपरतया सत्त्वादिलक्षणगुणाभावपरतया वा विरोधपरीहार इत्याहुः। 'त्रि-मूर्त्तिः' इति। सन्निति शेषः। ब्रह्म-विष्णु-शिवात्मकशरीरत्रयवान् सन् सृष्टि-स्थिति-प्रलयकर्म्माणि 'तनुते', इत्यर्थः। 'तनुते' वि-स्तारानुकूलयत्नवान्, अतो विरोधः। एतेन सर्गादिरेव ईश्वरे प्रमाणमिति सूचितं। 'कृपापारावारः' निरुपधिपरदुःखप्रहानेच्छा[३] 'कृपा', तस्या असाधारणाधिकरणमित्यर्थः। अत्रापि इच्छाया गुणत्वाद्विरोधः। 'त्रिजगतां', 'परमगतिः' परमहितकर्त्ता, कर्तृ-त्वस्य[४] गुणत्वाद्विरोधः[५]। 'एकः' अद्वितीयः, नित्यकृतिमद्भिन्नभेद-

(१) सत्त्वादयस्तु न्यायमते अदृष्टविशेष एव स च ईश्वरे नास्तीति न विरोध इति भावः।

(२) सम्बन्धत्वावच्छिन्नसंसर्गकप्रतियोगिताकगुणसामान्याभाववतो विवक्षितत्वादिति ग०।

(३) निरुपधिपरदुःखप्रहरणेच्छेति ग०।

(४) कृतिरूपस्येत्यर्थः।

(५) पूर्व्वोक्तगुणातीतोऽपीत्यनेन विरोध इति भावः।

अन्वीक्षानयमाकलय्य गुरुभिर्ज्ञात्वा गुरूणां मतं
चिन्तादिव्यविलोचनेन च तयोः सारं विलोक्याखिलं।
तन्त्रे दोषगणेन दुर्गमतरे सिद्धान्तदीक्षागुरु-
र्गङ्गेशस्तनुते मितेन वचसा श्रीतत्त्वचिन्तामणिं ॥२॥

प्रतियोगितानवच्छेदकैकत्ववानिति यावत्(१)। एकत्वस्य गुणत्वादि-रोधः। तस्मै किम्भूताय इत्यपेक्षायामाह 'कस्मैचित्' इति विशि-ष्यानिर्व्वचनीयगुणग्रामायेत्यर्थः। पुनः किम्भूताय 'अमितमहिम्ने' 'महिमा' सौन्दर्य्य-करुणादयः। पुनः किम्भूताय 'पुरभिदे' एकदा पुरत्रयभेदनकर्त्रे। पुरभिदित्यनेन एकदा पुरत्रयभेदनसमर्थस्य सुतरां विघ्नवारणक्षमत्वं सूचितं ॥१॥

प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं ग्रन्थान्तरापेक्षया स्वीयग्रन्थस्योत्कर्षं दर्शयन् स्वकीर्त्त्यनुवृत्तये स्वनाम ग्रन्थनाम च दर्शयति 'अन्वीक्षेति। 'गङ्गेशः' 'अन्वीक्षानयं' न्यायशास्त्रं, 'गुरुभिः', 'आकलय्य' ज्ञात्वा, 'गुरूणां' प्राभाकराणां, 'मतं', च गुरुभिर्ज्ञात्वा, 'चिन्तादिव्यविलोचनेन च'(२) चिन्तारूपदिव्यचक्षुषा, 'तयोः' न्याय-गुरुमतयोः, 'अखिलं' निःशेषं, 'सारं' अभिप्रायं, 'विलोक्य', 'मितेन वचसा श्रीतत्त्वचिन्तामणिं', 'तनुते', इत्यन्वयः। अन्योऽपि 'गङ्गेशः' समुद्रः, 'मितेन वचसा' स्वत्वादिना, 'चिन्तामणिं तनुते', इत्युपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः। गुरुमतस्य

---

(१) ननु अद्वितीय इत्यस्य स्वजातीयद्वितीयरहित इत्यर्थस्तथा च प्रतियोग्यप्रसिद्धिः राहित्यस्य अभावत्वेन गुणरूपत्वाभावादिरोधासङ्गतिश्चे-त्यत आह नित्येति।

(२) चिन्तादिव्यविलोकनेनेति ग०।

यतो मणेः पण्डितमण्डनक्रिया
प्रचण्डपाषण्डतमस्तिरष्क्रिया ।
विपक्षपक्षे न विचारचातुरी
न च स्वसिद्धान्तवचोदरिद्रता ॥ ३ ॥

प्रायशः निरस्ततया विशिष्य तदुल्लेखः । गङ्गेशः किम्भूतः 'दोषगणेन' दोषसमूहेन, 'दुर्गमतरे' अत्यन्तदुर्गमे, 'तत्त्वे' सूत्रादौ, 'सिद्धान्तदीक्षागुरुः' सिद्धान्तोपदेशगुरुः ॥२॥

ग्रन्थस्य चिन्तामणिनामकरणे बीजभूतं मणेः सादृश्यं[१] दर्शयति । 'यतो मणेरिति । इदञ्च सर्व्वत्र सम्बध्यते । 'प्रचण्डेति, 'प्रचण्डाः' पाषण्डाः बौद्धाः, तएव तमांसि तेषां 'तिरष्क्रिया' । मणिपक्षे प्रचण्डपाषण्डीभूतानि यानि तमांसि तेषां तिरष्क्रियेत्युन्नेयं । 'विपक्षेति' 'विपक्षाः' ये बौद्धादयः, तेषां यः 'पक्षः' सिद्धान्तः, तत्र 'न विचारचातुरी' न व्यवस्थानकौशलं[२] । मणिपक्षे तु 'विपक्षपक्षे' चौरादिपक्षे, न विलक्षणचरणचातुरी । मणिप्रभया तमोनिवृत्तेरिति भावः । 'न च स्वेति । 'स्वस्य' न्यायदर्शनस्य, यानि सिद्धान्तवचांसि तेषां 'न दरिद्रता' । मणिपक्षे 'स्वस्य' धनस्य, सिद्धः 'अन्तः' अवसानं, वृत्तमिति वचसोऽदरिद्रता न चेत्यर्थः, अकारप्रश्लेषात् । 'दरिद्रता' च प्रयोगाभावः, अनन्तं धनं भवतीत्यर्थः[३] । केचित्तु मणिपक्षे विरचेत्यस्य 'विपक्षपक्षेनस्य' विपक्षपक्षश्रेष्ठस्य, 'विचारचातुरी' विल-

(१) मणिसादृश्यमिति ख० ।
(२) न व्यवस्थापनकौशलमिति ख० ।
(३) भवतीत्यभिप्राय इति ख० ।

इह खलु सकलशिष्टैकवाक्यतया अभिमतकर्मा-रम्भसमये तत्समाप्तिकामा मङ्गलमाचरन्ति । तच यद्यपि मङ्गलस्य कारणता नान्वयव्यतिरेकगम्या वि-नापि मङ्गलं प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तेः । न च तत्र[१] जन्मा-न्तरीयतत्कल्पनं, अन्योन्याश्रयात् लोकावगतकारणे-नान्यथासिद्धेश्च ।

क्षणचरणचातुरी, न चेत्यन्वयः । स्वसिद्धेत्यस्य 'स्वस्य' साधनस्य, सिद्धेः 'अन्तः' अवसानं, वृत्तमिति वचसा दर्शितेत्यर्थः इत्याहुः । एतन्मते नाकारप्रश्लेषः ॥ ३ ॥

स्वयं कृतस्य मङ्गलस्य कदाचित् केनचित् निरर्थकत्वमाशङ्क्ये-तेत्यतो मङ्गलस्य सफलत्वं व्यवस्थापयितुं प्रथमतो मीमांसक-सम्प्रदायमतमुपदर्शयति 'इहेत्यादिना सम्प्रदायविद इत्यन्तेन[२] । 'इह' अस्मिन् लोके, मनुष्यलोक इति यावत् । 'खलु' अवश्यं, 'सकल-शिष्टैकवाक्यतया' मङ्गलस्य समाप्तिहेतुत्वेन सकलशिष्टसम्मततया, एतेन[३] भ्रममूलकता निराकृता[४] । 'आरम्भसमये' तत्पूर्वसमये, 'तत्समाप्तिकामाः' अभिमतकर्मसमाप्तिकामाः । ननु समाप्तिहेतुताया मङ्गलवृत्तित्वे किं मानं, न तावत् प्रत्यक्षं, यस्य पुरुषस्य प्रमत्त-कर्तृकसमाप्तिस्थले ऐहिकमङ्गलविरहनिश्चयो मङ्गले लोकावगतकार-णेन समाप्तिं प्रति अन्यथासिद्धत्वग्रहश्च विद्यमानः तेन पुरुषेण

---

(१) त्रपीति ख० ।

(२) सम्प्रदाय इत्यन्तेनेति ग० ।

(३) एतेन मङ्गलस्य समाप्तिहेतुत्वेन सकलशिष्टसम्मतत्वकथनेनेत्यर्थः ।

(४) सर्व्वेषामेकदा भ्रमो न सम्भवतीति भावः ।

तदानीं मङ्गलवृत्तितया तस्याः प्रत्यक्षतो निश्चेतुमशक्यत्वात् । अतएव नानुमानाद्यपि, तादृशपुरुषविशेषेण तदानीं तस्य अनुमानादिनापि ग्रहासम्भवात् इत्यत आह 'तत्र यद्यपीति । 'तत्र' आचारे, सप्तम्यर्थो-निमित्तत्वं तच्च प्रयोजकत्वं अन्वयस्यास्य कारणतायां, तथा च तदा-चारप्रयोजकीभूता समाप्तिकारणता यद्यपि तादृशपुरुषविशेषेण तादृशकालविशेषे न मङ्गलस्यान्वयव्यतिरेकगम्येति योजना । एतेन मङ्गलवृत्तिसमाप्तिकारणतात्वेन पक्षत्वे तादृशकारणतायां सिद्धायां विवादाभावः। असिद्धायामाश्रयासिद्धिः । न च मङ्गलवृत्तिकारणता-त्वेन पक्षता न तु समाप्त्यन्तर्भावः, समाप्त्यन्वयव्यतिरेकगम्यत्वाभावस्य साध्यः, कारणतात्वञ्च कारणपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं(१) तेन कारणतात्वस्य कार्य्यभेदेन विभिन्नतया प्रकृतकारणतात्वेन पक्षत्वे आश्रयासिद्धिः कारणतान्तरत्वेन पक्षत्वे चार्थान्तरमिति दोषस्य नावकाश इति वाच्यं। तत्रेत्यस्यानन्वयापत्तेः मङ्गलवृत्तिकारणतायास्तादृशाचारविषयत्वा-सिद्धेरिति दूषणं प्रत्युक्तं, समाप्तिकारणतात्वेन पक्षत्वात् । तादृश-पुरुषविशेषस्य तादृशकालविशेषे मङ्गलान्वय-व्यतिरेकगम्यत्वञ्च मङ्गलान्वयव्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यमङ्गलवृत्तिताप्रकारकप्रत्यक्षनिश्चय-विषयत्वं तथा च समाप्तिकारणता न मङ्गलान्वयव्यतिरेकसहचार-ज्ञानजन्यतत्कालीन-तत्पुरुषीयमङ्गलवृत्तिताप्रकारकप्रत्यक्षनिश्चयवि-षय इति फलितं। अखण्डाभावस्य साध्यत्वान्न जन्यान्तभागवैयर्थ्यं(२)

---

(१) कारणपदशक्यतावच्छेदकत्वमित्यर्थः।

(२) तत्कालीन-तत्पुरुषीय-मङ्गलवृत्तिताप्रकारकनिश्चयविषयत्वाभा-वस्य अभावान्तरत्वेन साध्यानन्तर्गतत्वात् न साध्यस्य व्यर्थविशेषणघटितत्व-मिति भावः ।

पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतया च नांशतः सिद्धसाधनं[१]। नन्वनन्यथासिद्धनियतपूर्व्ववर्त्तिता कारणता, तच्चानन्यथासिद्धत्वज्ञाने न सहचारज्ञानापेक्षा न वा नियमांशज्ञानेपि, व्यापकताग्रहे सहचारग्रहस्याहेतुत्वात् । धूमत्वादिघटितव्याप्तिग्रह एवान्वदसहचारग्रहस्य हेतुत्वेन व्यवस्थापितत्वात् । अतएवान्वयोऽन्वयसहचारधीः, व्यतिरेकश्च व्यभिचारज्ञानव्यतिरेकः, तदुभयजन्यतादृशप्रत्यक्षनिश्चयविषयो नेत्यर्थः इत्यपि निरस्तं। व्यतिरेकसहचारज्ञानवदन्वयसहचारज्ञानस्याप्यहेतुत्वात् । अत्राहुः तदितरयावत्कारणसत्त्वे तत्सत्त्वेऽवश्यं कार्य्यं, तदभावे च कार्य्याभाव इत्यन्वयसहचारव्यतिरेकसहचारग्रहो विशिष्टकारणतासाक्षात्कारहेतुः तथैवान्वयव्यतिरेकात् । न त्वंशभेदव्यवस्था । नव्यास्तु अन्वयो हेत्वभाववति कार्य्यान्वयज्ञानं व्यभिचारज्ञानमिति यावत् । तद्व्यतिरेकजन्यतादृशनिश्चयविषयो नेत्यर्थः इति प्रोचुः[२]। हेतुमाह 'विनापीति । तदानीं तत्पुरुषेण विनापि मङ्गलं प्रमत्तानुष्ठितसमाप्त्युत्पत्तिदर्शनादित्यर्थः । तथा च तत्कालीन-तत्पुरुषीयमङ्गलव्यतिरेकव्यभिचारग्रहविषयनिरूपितकारणतात्वादितिहेतुर्नातो वैयधिकरण्यं[३]। केचित्तु मङ्गलं

---

(१) समाप्तिकारणतात्वसामानाधिकरण्येन पक्षत्वे मङ्गलावृत्तिसमाप्तिकारणत्वान्तर्भावेन सिद्धसाधनं स्यादिति भावः ।

(२) इति प्राहुरिति ख० ।

(३) पक्षतावच्छेदकेन सार्द्धं हेतोरसामानाधिकरण्यमित्यर्थः । तथा च समाप्तिकारणता न मङ्गलान्वयव्यतिरेकसहचारज्ञानजन्य-तत्कालीन-तत्पुरुषीय-मङ्गलवृत्तिताप्रकारक-प्रत्यक्षनिश्चयविषयः तत्कालीन-तत्पुरुषीय-मङ्गलव्यतिरेकव्यभिचारज्ञानविषयनिरूपितकारणतात्वात् इत्यभिप्रायः ।

न समाप्त्यन्वयव्यतिरेकज्ञानजन्य तत्कालीन-तत्पुरुषीय-समाप्तिकारणत्वप्रकारकप्रत्यक्षनिश्चयविषयः तत्कालीन-तत्पुरुषीय-समाप्तिव्यभिचारित्वग्रहविषयत्वादिति समुदितार्थः इत्याहुः। ननूक्तहेतुरसिद्धः, तस्य हि पुरुषस्य तदानीं प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तावैहिकमङ्गलव्यभिचारित्वग्रहेऽपि न तत्र मङ्गलसामान्यव्यतिरेकव्यभिचारित्वग्रहः, तदानीं तेन पुरुषेण प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तिपूर्व्वं जन्मान्तरीयमङ्गलानुमानादित्यभिप्रायेणाशङ्कते 'न च तत्रेति। 'तत्र' प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तिपूर्व्वं, 'जन्मान्तरीय-तत्कल्पनं' तेन पुरुषेण तदानीं जन्मान्तरीयमङ्गलानुमानं, इयं समाप्तिर्मङ्गलपूर्व्विका समाप्तित्वात् शिष्टानुष्ठितसमाप्तिवदित्येवंरूपेणेति भावः। 'अन्योन्याश्रयादिति' सिद्धे जन्मान्तरीणमङ्गले व्यभिचारज्ञानाभावे हेतुताग्रहः, हेतुताग्रहे च समाप्तित्वेन जन्मान्तरीयमङ्गलानुमानमन्यथा त्वप्रयोजकमित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः। नन्वऽनुकूलतर्को न व्याप्तिग्रहहेतुः, किन्तु क्वचिद्व्यभिचारज्ञाननिवर्त्तकतया तस्योपयोगः तथा च कारणत्वग्रहं विनापि व्यभिचारज्ञानसामग्र्या असार्व्वदिकत्वेन समाप्तित्वे स्वतःसिद्धमङ्गलपूर्व्वकत्वव्यभिचारज्ञानाभावादेव जन्मान्तरीयमङ्गलानुमानसम्भव इत्यस्वरसाद्धेत्वन्तरमाह 'लोकावगतकारणेनेति। कण्ठ-ताल्वाद्यभिघातादिनेत्यर्थः। 'अन्यथासिद्धेश्च' तस्य पुरुषस्य तदानीं मङ्गले समाप्तिं प्रति अन्यथासिद्धत्वज्ञानाच्च। तया च तत्कालीन-तत्पुरुषीय-मङ्गलनिष्ठान्यथासिद्धत्वज्ञानविषयनिरूपितकारणतात्वादिति हेतुः।

नापि मङ्गलं सफलं अविगीतशिष्टाचारविषयत्वात् दर्शवदिति फलसिद्धौ[१] प्रारिप्सितसमाप्तेस्तदानीमपेक्षितत्वेन नियमेनोपस्थितत्वात् फलान्तरस्यातथाभावात् विश्वजिन्न्यायेन फलकल्पने गौरवात् परिशेषानुमानेन तत्कारणताग्रहः।

तस्य पुरुषस्य तदानीमनुमानेनापि मङ्गले न समाप्तिकारणताग्रहसम्भव इत्याह 'नापीत्यादिना 'कारणताग्रहः' इत्यन्तेन। 'मङ्गलमिति नमस्कारादिकमित्यर्थः। नतिस्तुत्यादिसाधारणस्य मङ्गलस्यैकस्याभावात् मङ्गलपदस्य नानार्थत्वात्। 'सफलमिति अभीष्टफलजनकमित्यर्थः। अभीष्टत्वञ्च[२] स्वकर्त्तव्यताप्रयोजकेच्छाविषयत्वं। 'अविगीतशिष्टाचारविषयत्वादिति। अविगीतो यः शिष्टाचारस्तद्विषयत्वादित्यर्थः। 'आचारः' प्रवृत्तिः, न तु क्रिया, विषयत्वानन्वयात्। शिष्टकृते निष्फलजनताड़नादौ व्यभिचारवारणायाविगीतेत्याचारविशेषणं, 'अविगीतत्वं' वेदनिषिद्धाविषयकत्वं, पापाजनकत्वं वा। शिष्टकृतनिष्फलञ्च न तथा[३]। "नित्य-नैमित्तिकैश्चैव काम्यैरन्यैरगर्हितैः। कर्म्मभिस्तु नयेत् कालं न विप्रः क्षणिको भवेत्" इत्यनेन, "वृथाचेष्टां न कुर्वीत" इति, "निष्फलानि च कर्म्माणि नारभेत विचक्षणः" इत्यादिना च तन्निषेधात्[४]। तथापि पश्वादिकृतनि-

---

(१) सफलत्वसिद्धाविति ख०, ग०, च।

(२) अभीष्टफलत्वञ्चेति ख०।

(३) न पापाजनकमित्यर्थः।

(४) तत्र निषेधादिति ख० ः

2

ष्फलचेष्टायां व्यभिचारः। "नित्य-नैमित्तिकैरित्यादिनिषेधविधीनामुपक्रमानुरोधेनाऽधिकारिमात्रपरतया तदीयव्यर्थचेष्टाया अनिषिद्धत्वादतः 'शिष्टेति, 'शिष्टत्वं' च बालक-पतितान्त्यजाद्यतिरिक्तत्वे सति वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृत्वं। न च तथापि भोगे व्यभिचारः तस्याप्युद्देश्यतया कृतिविषयत्वादिति वाच्यं। साध्यत्वेन प्रवृत्तिविषयतायाः फलव्यावृत्ताया अत्र प्रवेशात्। एतेन(१) नान्तरीयकस्य प्रवृत्तिविषयत्वाभ्युपगमेपि निष्फले(२) भोजनादि-नान्तरीयके न व्यभिचारः, तत्र तादृशविषयत्वाभावात्। परमेश्वरकृतेरपि तादृशविषयत्वाभावात्(३) तादृशविषयत्वाभ्युपगमेपि प्रवृत्तित्वादिजातेस्तत्राभावाच्च न तामादाय निष्फले जनताड़नादौ(४) व्यभिचारस्तदवस्थः। न च तथापि कीर्त्तनादिना फलाजनके शिष्टकृतयागे व्यभिचार इति वाच्यं। स्वरूपयोग्यत्वरूपस्य फलजनकत्वस्य विवक्षितत्वात् तस्य च तत्रापि सत्त्वात्।

यद्वा आचारस्यात्र कृतिमात्रं, तथा च बौद्धकृते निष्फलजनताड़नादौ व्यभिचारवारणाय शिष्टेत्याचारविशेषणं, 'शिष्टत्वं' भ्रमाजन्यत्वं, परमेश्वरकृतेरपि निरुक्तविषयत्वात्तामादाय निष्फले व्यभिचारवारणायाविगीतेत्याचारविशेषणं, 'अविगीतत्वं' अनित्यत्वं।

केचित्तु अविगीताचारविषयत्वाच्छिष्टाचारविषयत्वादितिहेतुद्वये तात्पर्यं, निष्फले चैत्यवन्दनादौ व्यभिचारवारणाय प्रथमहेतावविः

(१) साध्यत्वाव्यविषयत्वप्रवेशेनेत्यर्थः।
(२) स्वकर्त्तव्यताप्रयोजकेच्छाविषयाजनके इत्यर्थः।
(३) साध्यत्वेन प्रवृत्तिविषयत्वाभावादित्यर्थः।
(४) पश्वादिकृत इति शेषः अन्यथा अविगीतपदेनैव वारणसम्भवात्।

गीतत्वं, द्वितीयहेतौ च शिष्टत्वमाचारविशेषणं। 'अविगीतत्वं' च दृष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखेतरदुःखाजनकत्वं, बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सति इष्टसाधनत्वं वा तद्ग्रहस्य शिष्टैकवाक्यतया, जनताड़नादिकन्तु नैतादृशं निष्फलत्वात् कर्म्ममात्रस्यैव कष्टत्वाच्च। न तु वेदनिषिद्धा-विषयकत्वं, पापाजनकत्वं वा 'अविगीतत्वं', तावता वैदिककर्म्माधि-कारिणा कृते निष्फले व्यभिचारवारणसम्भवेपि पश्वादिकृतवृथाचेष्टायां व्यभिचारस्य दुर्व्वारत्वात्। "नित्य-नैमित्तिकैरित्यादिना च निषेध-विधीनामधिकारिमात्रपरत्वात्। द्वितीयहेतौ च 'शिष्टत्वं' भ्रमाज-न्यत्वं। अन्यत् सर्व्वं पूर्व्ववदित्याहुः।

केचित्तु सफलमित्यस्य पापाजनकत्वे सतीष्टसाधनमित्यर्थः। तथा च श्येनयागागम्यागमनादौ व्यभिचारवारणायाविगीतेत्याचार-विशेषणं, 'अविगीतत्वं' पापाजनकत्वं, निष्फले चैत्यवन्दनादौ व्यभि-चारवारणाय शिष्टेति 'शिष्टत्वं' च इष्टसाधनताभ्रमाजन्यत्वं, न तु भ्रमाजन्यत्वमात्रं तथा सति अगम्यागमनाद्याचारस्यापि बलवदनिष्टा-ननुबन्धित्वभ्रमजन्यतया हेतावविगीतपदवैयर्थ्यापत्तेः। बलवदनिष्टा-ननुबन्धित्वज्ञानस्य प्रवृत्त्यजनकत्वनये च भ्रमाजन्यत्वमात्रमेव तत्। न च "कष्टं कर्म्म" इतिन्यायात् "वृथाचेष्टां न कुर्व्वीत" इत्यादि स्मृतेश्च[१] चैत्यवन्दनादावपि पापजनकत्वाच्छिष्टपदवैयर्थ्यमिति वाच्यं। तद्विलक्षणपापस्यैवात्र प्रवेशात् पश्वादिकृतवृथाचेष्टाया अणुक्तक्रमेण पापाजनकतया तत्रैव व्यभिचारवारकत्वेन पापसामान्यप्रवेशेपि सार्थ-

(१) श्रुतेश्चेति ख०, ग०, च।

कत्वसम्भवाच्चेत्याहुः । तदसत् । समाप्तिफलकत्वविचारे विघ्नध्वंसमाध्यकरणे अर्थान्तरत्वापत्तेरिति संक्षेपः ।

'इति फलसिद्धौ' 'इति' इत्यनुमानेन, सफलत्वसिद्धौ, जातायां, 'परिशेषानुमानेन तत्कारणताग्रहः' 'तस्य' पुरुषस्य, तदानीं मङ्गले समाप्तिकारणताग्रहः, इति योजना । 'परिशेषानुमानं' च मङ्गलं समाप्तिजनकं समाप्त्यन्यफलाजनकत्वे सति सफलत्वादित्याकारकं । 'फलत्वं' च स्वकर्त्तव्यताप्रयोजकेच्छाविषयत्वं, तेन मङ्गलस्य स्वध्वंसविघ्नध्वंसादिजनकत्वेपि न सत्यन्तविशेषणासिद्धिः[१] । एतदनुमाने च पूर्व्वानुमानं[२] विशेष्यदलसाधकतया[३] उपयुक्तमिति भावः ।

ननु मङ्गलं न समाप्तिजनकं समाप्तिविषयककामनावत्पुरुषाकर्त्तृकत्वात् घटादिविषयककामनावत्पुरुषाकर्तृको यागादिर्यथा न घटादिजनक इति सामान्यतोदृष्टानुमानेन[४] मङ्गले समाप्तिजनकत्वाभावज्ञानात् कथमिदं समाप्तिजनकत्वानुमानमित्यत आह 'प्रारिप्सितेति, 'नियमेनापेक्षितत्वेन' नियमेन मङ्गलकर्तुः कामनाविषयत्वेन, 'उपस्थितत्वात्' अनुमातुस्तादृशपुरुषस्योपस्थितत्वात्, तथा च समाप्तिजनकत्वाभावसाधकोक्तहेतोरज्ञानासिद्धिरिति भावः ।

---

(१) अन्यथा स्वध्वंसं प्रति स्वस्य कारणत्वेन मङ्गलस्य मङ्गलध्वंसं प्रतिकारणत्वात् विघ्नध्वंसादिकं प्रति कारणत्वाच्च समाप्त्यन्यफलाजनकत्वे सति इति विशेषणासिद्धिः स्यादिति भावः ।

(२) मङ्गलं सफलं अविगीतशिष्टाचारविषयत्वादित्यनुमानमित्यर्थः ।

(३) सफलत्वादितिदलसाधकतयेत्यर्थः ।

(४) यो यद्विषयककामनावत्पुरुषाकर्तृकः स न तज्जनकः इत्यनुमानेनेत्यर्थः ।

ननु तथापि समाप्तिभिन्नस्य ग्राम-पशु-हिरण्यादेरपि फलत्व-ज्ञानसम्भवात् सत्यन्तविशेषणज्ञानमेव नास्ति कुतोऽनुमानमिदमित्यत आह 'फलान्तरस्येति समाप्तिभिन्नस्य ग्राम-पशु-हिरण्यादेरित्यर्थः। 'अतथाभावात्' अतथाभूतत्वेनोपस्थितत्वात्, मङ्गलकर्तुस्तदानीं काम-नाया अविषयत्वेनोपस्थितत्वादिति यावत्। तथा च हेतुज्ञान-सत्त्वान्मङ्गलं न समाप्तिभिन्नग्रामादिफलकं ग्रामादिविषयककामना-वत्पुरुषाकर्तृकत्वात् घटादिविषयककामनावत्पुरुषाकर्तृको यागादि-र्यथा न घटादिफलक इति सामान्यतोदृष्टानुमानेन ग्रामादिफल-कत्वाभावज्ञानमिति भावः।

नन्वेतादृशानुमानेन समाप्तिभिन्नग्रामादिफलकत्वाभावज्ञानसम्भ-वेपि विश्वजिन्न्यायेन समाप्तिभिन्नस्वर्गफलकत्वज्ञाने बाधकाभावात् कुतः सत्यन्तविशेषणज्ञानं, स्वर्गकामनां विना समाप्तिकामनाया एवानुपपन्नतया मङ्गलकर्तुस्तदानीं स्वर्गकामनाया अप्यावश्यकत्वेन उक्तहेतुना स्वर्गफलकत्वाभावज्ञानसम्भवादित्यत आह 'विश्वजिदिति। यथा विश्वजिद्यागस्य स्वर्गरूपफलाश्रवणेऽपि स्वर्गफलकत्वज्ञानं तथे-त्यर्थः। 'फलकल्पने' समाप्तिभिन्नस्वर्गफलकत्वज्ञाने, 'गौरवादिति, अनन्तस्वर्गव्यक्तिकल्पनारूपगौरवज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः। न च समाप्तित्वापेक्षया लघुतया स्वर्गत्वावान्तरवैजात्यस्य कार्य्यतावच्छेदकस्य कल्पनेऽनन्तस्वर्गव्यक्तिकल्पनं फलमुखतया न दोषायेति वाच्यं। फलमुखगौरवस्यापि दोषत्वादिति भावः।

यद्वा स्वर्गमात्रस्य फलत्वे नियमतः समाप्तिकामनया शिष्टानां मङ्गलानुष्ठानानुपपत्त्या समाप्ति-स्वर्गयोरुभयोः फलत्वकल्पने गौरव-

व्यभिचारेण कारणत्वस्याभावात् उपायसहस्रेणापि ग्रहीतुमशक्यत्वात् ।

मिति गौरवज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः । स्वर्गकामना च समाप्तिकामनोपपादकतया उपपन्नेति भावः ।

नव्यास्तु 'इतिफलसिद्धाविति, तस्य पुरुषस्य तदानीं जायमानायामिति शेषः । तथा चैतदनुमानेन तस्य पुरुषस्य तदानीं सफलत्वसिद्धौ जायमानायां 'परिशेषानुमानेन' समाप्त्यन्यफलजनकत्वबाधज्ञानसहकारेण, 'तत्कारणताग्रहः' समाप्तिकारणताग्रहः, इति योजना प्रारिप्सितेत्यादिग्रन्थस्तु पूर्ववदिति व्याचक्षुः ।

'व्यभिचारेण' व्यभिचारज्ञानेन, अन्यथासिद्धत्वग्रहेण चेति शेषः । 'कारणत्वस्याभावात्' कारणत्वाभावज्ञानात्, तथा च बाध इति भावः । 'उपायसहस्रेण' हेतुसहस्रेण, 'ग्रहीतुमशक्यत्वादिति । न च प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तिस्थले जन्मान्तरीयमङ्गलसंशयेन व्यभिचारसंशयादन्यथासिद्धत्वसंशयाच्च बाधसंशय एव न तु बाधनिश्चयः, स चानुमानप्रवृत्तावनुकूल एव[१] न तु प्रतिबन्धक इति वाच्यं । प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तिस्थले जन्मान्तरमङ्गलस्य साधकाभावेन व्यतिरेकनिर्णये व्यभिचारनिर्णयस्यैव सत्त्वात् अन्यथासिद्धत्वस्यापि निर्णयसत्त्वाच्च । न चैवंसिद्धान्ते वेदोऽपि कथं बोधकः[२] स्यात् बाधनिश्चयसत्त्वेन योग्यताज्ञानविरहादिति वाच्यं । मीमांसकनयेऽन्वयप्रयोजकरूपवत्त्व-

(१) संशयस्य पक्षतात्वादिति भावः ।
(२) मङ्गले समाप्तिसाधनताया इत्यादिः ।

तथापि तथाविधशिष्टाचारानुमितश्रुतिरेव मङ्गलस्याभिमतहेतुत्वे मानं।

स्यैव योग्यतात्वेन बाधनिश्चयसत्त्वेपि योग्यताज्ञानसम्भवाद्बाधनिश्चयस्य शाब्दबोधाप्रतिबन्धकत्वादिति भावः।

केचित्तु 'ग्रहीतुमशक्यत्वादि'त्यस्य अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयस्याशक्यत्वादित्यर्थः। व्यभिचारान्यथासिद्धत्वयोः संशयसत्त्वादुत्पन्नायामप्यनुमितावप्रामाण्यसंशयादितिभावः। न चैवंसिद्धान्ते वेदस्यापि तादृशनिश्चयजनकत्वासम्भवः, व्यभिचारादिसंशयसत्त्वेन तत्राप्यप्रामाण्यसंशयसम्भवादिति वाच्यं। वेदजन्यतत्त्वज्ञानादेव तत्र नाप्रामाण्यसंशय इत्यभिप्रायादित्याहुः। तदसत् तथा सति वेदानुमाने अप्रामाण्यसंशयस्य दुर्वारत्वादिति ध्येयं।

यद्यपि तत्पुरुषस्य तदानीं प्रत्यक्षादितो मङ्गले समाप्तिकारणत्वग्रहासम्भवेपि पुरुषान्तरस्य कालान्तरे तस्यैव पुरुषस्य च मङ्गले-समाप्तिकारणत्वप्रत्यक्षानुमानसम्भवात् प्रत्यक्षानुमानमपि तत्र प्रमाणं सम्भवति, अन्यथा दण्डादावपि प्रत्यक्षादितो घटादिकारणत्वासिद्धिप्रसङ्गात्, कस्यचित् पुरुषस्य कदाचित्तत्रापि व्यभिचारादिज्ञानसत्त्वात्, तथापि प्रौढ़िवादेन तादृशपुरुषस्यापि तस्मिन्काले समाप्तिकारणत्वग्रहमुपपादयति 'तथापीति, 'तथाविधशिष्टाचारानुमितेति अविगीतशिष्टाचारानुमितेत्यर्थः। 'मानमिति तस्य पुरुषस्य तदानीं प्रमाजनकमित्यर्थः। न चानुमितवेदः 'आनुपूर्वीविशेषानिश्चयेन

नार्थप्रत्यये[१] क्षम इति वाच्यं। विनाप्यानुपूर्वीज्ञानं तदर्थबोधकत्वेन[२] ज्ञातादेव शब्दात्तदर्थबोधादिति भावः। श्रुत्यनुमानञ्च, नमस्कारादिकं वेदबोधितसमाप्तिसाधनताकं समाप्त्युद्देश्यकाविगीतशिष्टाचारविषयत्वात्। साध्ये विशिष्य समाप्तेः प्रवेशादविगीतशिष्टाचारविषयत्वे सामान्यतो हेतूकृते दर्शादावेव व्यभिचार इति हेतौ समाप्त्युद्देश्यकेत्याचारविशेषणं। उद्देश्यत्वञ्च विषयताविशेषः। तथा च यो यदुद्देश्यकाविगीतशिष्टाचारविषयः, स वेदबोधिततत्साधनताकः यथा दर्शः, इति सामान्यतोव्याप्तिः[३] शिष्टकृते निष्फले चैत्यवन्दनादौ व्यभिचारवारणायाविगीतेति, 'अविगीतत्वं' वेदनिषिद्धाविषयकत्वं, शिष्टकृतनिष्फलञ्च "वृथाचेष्टां न कुर्व्वीतेत्यादिवेदनिषिद्धमेव। पश्वादिकृते निष्फले व्यभिचारवारणाय शिष्टेति, 'शिष्टत्वं' च बालकपतितान्त्यजाद्यतिरिक्तत्वे सति वेदप्रामाण्याभ्युपगमविशिष्टत्वं[४] अभ्युपगमो निश्चयः। न च तथापि वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तुर्भोजनादौ व्यभिचार इति वाच्यं। अलौकिकत्वे सतीत्यनेनापि विशेषणीयत्वात्। अलौकिकत्वञ्च लोकावगतेष्टसाधनताश्रयान्यत्वं। वेद-तदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणं लोकः, दर्शादेरिष्टसाधनत्वस्य वेदेन तदुपजीविना यागः स्वर्गसाधनं स्वर्गसाधनत्वेन वेदबोधितत्वादित्यनुमानेनैव वा बोधनान्न दृष्टान्तासिद्ध्यादिः। तावत्पदार्थोपस्थितिसहकृतमनोजन्य-

---

(१) नार्थप्रत्यायन इति ग०।
(२) तदर्थज्ञापकत्वेनेति ग०।
(३) इत्युदाहरणवाक्यप्रतिपाद्या सामान्यमुखी व्याप्तिरित्यर्थः।
(४) वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृत्वमिति ग०।

विशिष्टज्ञानमादाय यथा न दृष्टान्तासिद्ध्यादिः तथा वेदलक्षण एव स्फुटीभविष्यति। न च तथापि भ्रान्त्या स्वर्गफलान्यफलमुद्दिश्य यथोक्त-शिष्टकृतयागादौ व्यभिचारः, तस्य तत्साधनत्वेन वेदाबोधितत्वादिति वाच्यं। चैत्यवन्दनादिवत्तस्यापि वृथाचेष्टात्वेन वेदनिषिद्धत्वात्(१) स्वकर्त्तव्यताप्रयोजकेच्छाविषयस्वरूपायोग्यकर्म्मण एव वृथाचेष्टात्वात्। वस्तुतस्तु पश्वादि-नदितरसाधारणकृते चैत्यवन्दनादिनिष्फलसामान्ये स्वःफलान्यफलमुद्दिश्य कृते यागादौ च व्यभिचारवारणाय 'शिष्टेति' 'शिष्टत्वं' भ्रमाजन्यत्वं। भोजनादौ लौकिककर्म्मणि व्यभिचारवारणाया-विगीतेति, 'अविगीतत्वं' लौकिकाविषयकत्वं, तच्च निरुक्तमेव। न च तथापि उत्पन्नतत्त्वज्ञानिकृते चैत्यवन्दनादौ व्यभिचारस्तस्यापि भ्रमा-जन्यत्वादिति वाच्यं। चैत्यवन्दनादेस्तत्त्वज्ञानिकर्तृकत्वे मानाभावात् तत्सत्त्वे प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या भ्रमस्याप्यावश्यकत्वाच्च। तदुद्देश्य त्वेना-प्याचारो विशेषणीयः तेन दर्शादौ वेदबोधितसमाप्तिसाधनत्वाभावे-ऽपि न व्यभिचार इति तत्त्वम्।

उपाध्यायास्तु भोजनादौ व्यभिचारवारणायालौकिकत्वे सतीति पूरणीयम्। अलौकिकत्वञ्च लोकावगतबलवदनिष्टाननुबन्धित्ववि-शिष्टेष्टसाधनताश्रयान्यत्वं, अविगीतपदसार्थक्याय बलवदनिष्टाननुब-न्धित्वमखण्डभेदघटकं। इत्यञ्चागम्यागमनादौ व्यभिचारवारणायावि-गीतेति, 'अविगीतत्वं' बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं, अत्र निष्फलजन्या-निष्टव्यावृत्तानिष्टस्य प्रविष्टतया चैत्यवन्दनादौ भ्रान्त्या स्वःफलान्य-

(१) तथाचाविगीतत्वाभावात्तद्घटितहेत्वभावादेव न तत्र व्यभिचार इति भावः।

फलमुद्दिश्य कृते यागादौ च व्यभिचारवारणाय शिष्टेति। बलवदनिष्टसामान्यप्रवेशेऽपि पश्वादिकृतवृथाचेष्टायां व्यभिचारवारणाय शिष्टेति, 'शिष्टत्वं' इष्टसाधनत्वभ्रमाजन्यत्वं, न तु भ्रमाजन्यत्वमात्रं, अगम्यागमनाचारस्यापि[१] बलवदनिष्टाननुबन्धित्वभ्रमजन्यतया अविगीतपदवैयर्थ्यापत्तेः[२] बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य प्रवृत्त्यहेतुत्वनये तु[३] भ्रमाजन्यत्वमेव शिष्टत्वमित्यप्याहुः।

अन्ये तु नमस्कारादिर्वेदबोधितबलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टसमाप्तिसाधनताकः समाप्त्युद्देश्यकाविगीतशिष्टाचारविषयत्वादित्यनुमानं, व्याप्तिश्च पूर्ववत्। हेतावगीतत्वविशेषणसार्थक्याय साध्ये बलवदित्यादि[४]। तथा सति[५] हेतावविगीतविशेषणानुपादाने इष्टानिष्टोभयजनके श्येनादौ व्यभिचारापत्तेः। 'अविगीतत्वं' च पापाजनकत्वं। रात्रिश्राद्धादिवारणाय शिष्टेति, 'शिष्टत्वं' इष्टसाधनत्वांशे अभ्रान्तत्वं, न त्वभ्रान्तत्वमात्रं, अविगीतपदवैयर्थ्यापत्तेः, श्येनादेरपि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वभ्रमेणाचारात्। तथा चेष्टसाधनत्वांशे भ्रमाजन्येति फलितार्थः[६]। बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य हेतुत्वे च भ्रमाजन्यत्वमात्रं

---

(१) अगम्यागमनप्रवृत्तेरपीत्यर्थः।

(२) शिष्टपदेनैव वारणसम्भवादिति भावः।

(३) इष्टसाधनत्वज्ञानमेव प्रवृत्तौ हेतुः न तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानमिति भावः।

(४) साध्ये बलवदितीति ग०।

(५) साध्यस्य बलवदित्यादिविशेषणघटितत्वे सतीत्यर्थः।

(६) इष्टसाधनत्वांशे भ्रमाजन्यत्वं ईश्वरज्ञानावृत्ति इष्टसाधनत्वविषयत्वाव्यापकतिविषयताविशिष्टज्ञानाजन्यत्वमित्यर्थः ईश्वरज्ञानस्य सर्वांशे प्रमात्वेन भ्रमविषयताया ईश्वरज्ञानावृत्तित्वादिति भावः।

न च व्यभिचारः। निष्परिपन्थिश्रुत्या मङ्गलं समाप्तिसाधनमिति प्रमापिते तत्रापि तयैव लिङ्गेन जन्मान्तरीयतदनुमानात्। तच्चेदमारब्धकर्म्माङ्गं कर्म्मार्थितया शिष्टैस्तत्पूर्व्वं क्रियमाणत्वात् फलान्तराभावे सति फलवत्कर्म्मारिप्समानेन नियमतस्तत्पूर्व्वं क्रियमाणत्वाच्च दर्शे प्रयाजादिवत्।

वक्तव्यं। लौकिकभोजनादौ व्यभिचारवारणायालौकिकत्वे सतीत्यनेनापि विशेषणीयं, तत्त्वञ्च[१] इष्टसाधनत्वेन लोकावगतान्यत्वं, लोकश्च वेद-तदुजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणमेव। यदि च श्राद्धत्वेनामावास्याश्राद्धत्वेन वा रात्रिश्राद्धमपि पितृतृप्तिस्वरूपयोग्यतया वेदबोधितमिति साध्यसत्त्वादन्यथा तु चैत्यवन्दनादिवन्निष्फलत्वेन पापजनकतया हेत्वसत्त्वादेव न तत्र व्यभिचार इति विभाव्यते, तदा तु लोकावगतेष्टसाधनताश्रयान्यत्वमलौकिकत्वं, तथा च पश्वादिकृतचेष्टायां व्यभिचारवारणायैव शिष्टेति तच्च निरुक्तमेवेत्याहुः। तदुभयमपि 'स्वीकृतवेदप्रमाणभावः शिष्टः' इत्यग्रिममूलविरुद्धत्वादश्रद्धेयम्।

'न च व्यभिचारः' इति प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तौ व्यभिचार इत्यर्थः। तथा च विषयवाधेन वेदजस्यज्ञानस्य भ्रमतया कुतो वेदस्य तत्र प्रमाणत्वमिति भावः। 'निष्परिपन्थीति शाब्दबोधविघटकासमव-

---

(१) अलौकिकत्वञ्चेत्यर्थः।

हितेत्यर्थः। बाधसंशय-तन्निश्चययोः शाब्दबोधाप्रतिबन्धकत्वात्त्वन्वय-प्रयोजकरूपवत्त्वस्यैव योग्यतात्वेन, बाधनिश्चयसत्त्वेपि योग्यताज्ञान-सम्भवाच्चेति भावः। 'प्रमापिते' ज्ञापिते, 'तत्रापि' नास्तिक-समाप्तावपि, 'तयैव' समाप्त्यैव, प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तिर्मङ्गलजन्या समाप्तित्वात् शिष्टानुष्ठितसमाप्तिवदित्यनुमानप्रकारः(१)। तथा च तत्रापि मङ्गलस्य प्रमाणसिद्धत्वात्(२) न व्यभिचारः। यद्यपि स्वजन्यविघ्नध्वंसोत्पत्त्यवच्छेदकत्वसम्बन्धेन फलीभूतसमाप्तिकर्तृशरीरनि-ष्ठतया मङ्गलस्य, स्वोत्पत्त्यवच्छेदकत्वसम्बन्धेन तादृशशरीरनिष्ठतया मङ्गलजन्यविघ्नध्वंसस्य वा समाप्तिहेतुत्वं वक्ष्यमाणयुक्तेः, तथा च जन्मान्तरीयमङ्गलसत्त्वेपि व्यभिचारो दुर्वारः, नास्तिकशरीरे जन्मा-न्तरीयमङ्गलजन्यविघ्नध्वंसोत्पत्त्यभावात्। तथापि स्वजन्यविघ्नध्वंस-वत्त्वसम्बन्धेन मङ्गलस्य, विशेषणताविशेषसम्बन्धेन तज्जन्यविघ्नध्वंसस्य चात्मनिष्ठतयैव समाप्तिहेतुत्वमित्येकदेशिमतमाश्रित्यैतत्समाधानं। यथोक्तहेतुत्वपक्षे च व्यभिचारोऽग्रे निरसनीयः।

यद्यपि मङ्गलस्य आरब्धकर्मभिन्नस्य एतावता प्रबन्धेन वस्तुगत्या आरब्धकर्मजन्या या समाप्तिस्तज्जनकत्वं सिद्धं(३)। तथापि आरब्ध-कर्माङ्गत्वरूपेण आरब्धकर्माङ्गत्वं न सिद्धं(४) अतः प्रसङ्गात्तदपि

(१) अपरसमाप्तिवदित्यनुमानप्रकार इति ग०।

(२) मङ्गले समाप्तिसाधनत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वादिति ग०।

(३) मङ्गले आरब्धकर्मभिन्नत्वमेतावता प्रबन्धेन वस्तुगत्या आरब्धकर्म-जन्या या समाप्तिः तज्जनकत्वञ्च सिद्धमिति ख०, ग० च।

(४) आरब्धकर्माङ्गत्वं विशिष्टं न सिद्धमिति ख०, ग० च।

साधयति 'तच्चेदमिति, 'आरब्धकर्म्माङ्गं' आरब्धकर्म्मभिन्नत्वे सति आरब्धकर्म्मजन्यफलजनकं । नचैवं तद्भिन्नत्वे सति तज्जन्यफलजनकत्वस्य तदङ्गत्वरूपत्वे आरब्धकर्म्मणोपि मङ्गलाङ्गत्वापत्तिः दर्शस्य प्रयाजाद्यङ्गत्वापत्तिश्चेति वाच्यं । सहकारित्वरूपस्याङ्गत्वस्य तत्रेष्टत्वात् । मुख्यफलाजनकत्वे सति मुख्यफलजनकव्यापारजनकत्वरूपं लौकिकाङ्गव्यावृत्तपारिभाषिकाङ्गत्वमेव हि न दर्शादौ किन्तु प्रयाजादावेव, प्रयाजादेरङ्गापूर्व्वद्वारा परमापूर्व्वमात्रं प्रत्येव जनकत्वेन स्वर्गं प्रत्यजनकत्वात् । परमापूर्व्वसाधनताज्ञानात् स्वर्गप्रयोजकताज्ञानाद्वा तत्र प्रवृत्तेः । अङ्ग-प्रधानव्यवस्थान्यथानुपपत्त्या तथैव कल्पनात् । तदुक्तं "यागे रागादङ्गे वैधी" इति 'रागात्' मुख्यफलेच्छातः[१] प्रवृत्तिरिति शेषः, 'वैधीति 'विधिः' अपूर्व्वं, तदिच्छा, प्रवर्त्तिकेति शेषः । अथैवं "फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गं" इति जैमिनिसूत्रस्य[२] का गतिरिति चेत् तत्रारम्भनीयादावतिव्याप्तिवारणाय सप्तम्यन्तं, फलवान् यः सन्निधिस्तदीयमुख्यफलजनको यो व्यापारः तत्रेति तदर्थः । जनकत्वं सप्तम्यर्थः, अन्वयस्त्वस्याफलमित्यनेन । 'अफलत्वं' च तदीयमुख्यफलाजनकत्वं, एतच्च स्वस्य स्वाङ्गत्ववारणाय, दर्शादेः प्रयाजाद्यङ्गत्ववारणाय च । तदीयमुख्यफलजनकजनकत्वे सति तदीयमुख्यफलाजनकत्वं तदङ्गत्वमित्येव फलितं । न च प्रायश्चित्तादेर्दक्षिणादानादिचरमाङ्गेऽव्याप्तिः तस्य साक्षादेव पापनाशरूपमुख्यफलजनकत्वादिति वाच्यम् । अङ्गत्वान्यथानुपपत्त्या तत्राप्यङ्गापूर्वाद्युपगमात् । न चाङ्गाङ्गेऽतिव्याप्तिः,

(१) रागो मुख्यफलेच्छा ततः इति क० ।
(२) जैमिनेरङ्गलक्षणसूत्रस्येति ख०, ग० च ।

तस्याप्यङ्गत्वस्येष्टत्वात्, अङ्गाङ्गस्य अङ्गाङ्गापूर्वजनकतयैवान्यथासिद्ध-तयाऽङ्गापूर्वजनकत्वे मानाभावाच्च। 'मुख्यफलत्वं' च वैधफलत्वं। न च मीमांसकनये अपूर्वस्यापि विध्यर्थत्वादङ्गस्य च तज्जनकत्वादसम्भव इति वाच्यम्। अङ्गस्याङ्गापूर्वजनकतयैवान्यथासिद्धतया स्वर्गादिमुख्यफल-मिव परमापूर्वं प्रत्यजनकत्वात् अङ्गापूर्व्वजनकतामादायैव च सर्व्वत्र लक्षणसम्भवात्, प्रायश्चित्तस्थलवत् यागादिस्थलेऽप्यङ्गत्वान्यथानुपपत्त्या दक्षिणादानादेश्चरमाङ्गस्यापूर्व्वजनकत्वाभ्युपगमात्।

यद्वा यत्कामनात्वेन तदीयफलं प्रति जनकता तत्त्वं तदीयमुख्य-फलत्वं, भवति च स्वर्गादिकामना स्वप्रयोज्यदर्शादिसम्बन्धेन दर्शा-दिफलस्वर्गादिकं प्रति जनिका, अन्यथा भ्रान्त्या स्वर्गफलान्यफलका-मनया कृतादपि दर्शात् स्वर्गोत्पत्त्यापत्तेः, अपूर्व्वकामना च न तत्त्वेन दर्शादिजन्यस्वर्गजनिका मानाभावात्। पुत्रादिफलान्तरकामनावत् केवलापूर्व्वकामनया कृतादपि दर्शात् स्वर्गानुत्पत्तेः सकलमीमांसक-सिद्धत्वात्।

यत्तु अफलत्वं फलान्तराभाववत्त्वं तदीयफलातिरिक्ताफलकत्व-मिति यावत्। फलत्वञ्च स्वकर्त्तव्यताप्रयोजकेच्छाविषयत्वमिति। तन्न अङ्ग-प्रधानोभयरूपे शिखादावव्याप्तेः। न च शिखाया न द्वैरूप्यं किन्तु "विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतं" इतिवचनादङ्ग-त्वमेवेति वाच्यं। "सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन तु" इतिव-चनात् प्रधानत्वस्यापि तत्र सत्त्वात्। न चैकस्याः शिखाव्यक्तेर्नोभयरूपत्वं किन्तु व्यक्तिभेदेनेति वाच्यं। तथा सति कर्म्मपूर्व्वं नियमतः शिखा-द्वयानुष्ठानापत्तेः प्रधानफलकामनाकृतशिखादिव्यक्तित एव प्रसङ्गाद-

ङ्गस्यापि निर्व्वाह इति सकलशिष्टसम्मतत्वाच्च। न च शिखा प्रधानं, तद्बन्धनञ्चाङ्गं बन्धनस्य क्रियाविशेषरूपस्यास्थिरत्वेपि तज्जन्याङ्गापूर्व्वसत्त्वादेव दिनान्तरबद्धशिखातोप्यङ्गनिर्व्वाह इति वाच्यं। विशिख इतिश्रवणेन शिखाया एवाङ्गत्वप्रतीतेः। लौकिकस्थले च सहकारित्वमेवाङ्गत्वं न त्वन्यत् दुर्व्वचत्वात्।

ननु तथापि किं? तावदारब्धं कर्म्म। न च उपान्त्यवर्णपर्य्यन्तवर्णसमूहरूपो ग्रन्थ एवारब्धं कर्म्म, चरमवर्णश्च समाप्तिः तस्य चासमवायिकारणविधया उपान्त्यवर्णजन्यत्वेन समाप्तेरारब्धकर्म्मजन्यत्वमिति वाच्यम्। उपान्त्यवर्णस्य चरमवर्णविजातीयतया तच्चासमवायिकारणत्वासम्भवात्(१)। सजातीयस्थलेपि कण्ठताल्वाद्यभिघातादिजन्ये चरमवर्णे तस्यासमवायिकारणत्वासम्भवाच्च(२) इति चेन्न। प्रकृते चरमवर्णपर्य्यन्तवर्णसमूहरूपो ग्रन्थ एवारब्धं कर्म्म। चरमवर्णजन्यं तद्द्वितीयक्षणोत्पन्नतत्सजातीयं वर्णान्तरं चरमवर्णध्वंसो वा(३) समाप्तिः। न चैवं समाप्तेरारब्धकर्म्मजन्यत्वमनुपपन्नं, चरमवर्णस्यासमवायिकारणतया प्रतियोगितया वा(४) यथोक्तसमाप्तिफलकत्वेपि(५) तत्पूर्व्वपूर्व्व-

---

(१) सजातीयमशब्दस्यैव सजातीयशब्दासमवायिकारणत्वनियमादिति भावः।

(२) उपान्त्यवर्णस्य शब्दात्मकत्वेन द्वित्रक्षणस्थायितया चरमवर्णकारणीभूतकण्ठताल्वाद्यभिघातादिना नाशात् कारणत्वासम्भव इति भावः।

(३) ननु यत्र चरमवर्णनाशानन्तरमेव तत्सजातीयवर्णान्तरोत्पत्तिः तत्र न चरमवर्णस्याप्यसमवायिकारणत्वमत आह चरमेति।

(४) चरमवर्णसजातीयवर्णान्तरस्य समाप्तित्वे असमवायिकारणतया, चरमवर्णध्वंसस्य समाप्तित्वे च प्रतियोगितया समाप्तिजनकत्वमिति भावः।

(५) समाप्तिजनकत्वेपीति ग०।

वर्णानां तचाजनकत्वादिति वाच्यं । पूर्व्वपूर्व्ववर्णाजन्यत्वेपि चरमवर्ण-जन्यतयैव ग्रन्थत्वाश्रयजन्यतानिर्व्वाहात् ग्रन्थत्वपर्य्याप्त्यधिकरणजन्यत्वस्य प्रकृते अविवक्षितत्वात् । घटादिस्थले च तत्सामग्रीसम्पादनमेवारब्धं कर्म्म, घटादिरेव समाप्तिः ।

केचित्तु ग्रन्थादिस्थलेपि कण्ठताल्वाद्यभिघात-दृष्टप्रतिबन्धका-भावादिरेव पुरुषप्रयत्नसाध्यतया आरब्धं कर्म्म, चरमवर्णपर्य्यन्तवर्ण-समूहरूपग्रन्थादिरेव समाप्तिः ।

अन्ये तु चरमवर्णपर्य्यन्तवर्णसमूहरूपो ग्रन्थ एवारब्धं कर्म्म, चरमवर्णांशे लौकिकप्रत्यक्षात्मकं आनुपूर्व्वीविशेषविशिष्टतावद्वर्णवि-षयकसमूहालम्बनानुसन्धानं समाप्तिः, तस्य च विषयविषया चरम-वर्णजन्यत्वेन ग्रन्थत्वाश्रयजन्यत्वमित्याहुः ।

'कर्म्मार्थितयेति आरब्धकर्म्मजन्यफलेच्छयेत्यर्थः, न तु आरब्धकर्म्म-निष्पत्तीच्छयेत्यर्थः । 'दर्शे प्रयाजादिवत्', इतिदृष्टान्तासङ्गतेः, प्रया-जस्य दर्शानिष्पादकत्वात् । 'शिष्टैः' अभ्रान्तैः, 'तत्पूर्व्वम्' आरब्धकर्म्म-पूर्व्वं । तथा च तद्विषयकृतिपूर्व्वकालीनभ्रमाजन्यताफलेच्छाजन्य-कृतिविषयत्वादिति हेतुः । यत् तद्विषयकृतिपूर्व्वकालीनभ्रमाजन्य-यत्फलेच्छाजन्यकृतिविषयो भवति तत् तदङ्गं भवतीति सामान्यतो व्याप्तिः । दर्शप्राक्क्रियमाणायामारभ्भनीयायां, समिदाहरणादौ च व्यभिचारवारणार्थं तत्फलेच्छाजन्येति तत्र तत्फलार्थितया अप्रवृत्तेः । दर्शादिफलसाधनताभ्रमेण तत्प्राक्कृते तदनङ्गे व्यभिचारवारणाय भ्रमाजन्येति । प्रधानस्यापि प्रधानफलेच्छया क्रियमाणत्वमिति तत्र व्यभिचारवारणाय कालीनान्तं । न चैवमैन्द्र-दधि-पयोयागचित्तया-

त्मकस्य दर्शस्य पूर्व्वप्रतीके व्यभिचारः। यत् फलजनकतावच्छेदकपर्य्याप्त्यधिकरणयद्विषयककृतिपूर्व्वकालीनभ्रमाजन्यतौफलेच्छाजन्यकृतिविषयो भवति तत् तदङ्गं भवतीतिविवचितत्वात्। ऐन्द्रादिप्रत्येकयागस्तु न फलजनकतावच्छेदकदर्शत्वपर्याप्त्यधिकरणः, तस्य चितयनिष्ठत्वादिति न व्यभिचारः। फलत्वञ्च स्वकर्त्तव्यताप्रयोजकेच्छाविषयत्वमिति। हेत्वन्तरमाह 'फलान्तराभावे सतीति, दर्शप्राक्क्रियमाणारम्भणीयायां व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं, तदजन्यफलजनकान्यत्वे सतीति तदर्थः। न चेदमसिद्धं नमस्कारादेरपि फलान्तरस्य स्वध्वंसविघ्नध्वंसादेर्जनकत्वादिति वाच्यं। फलपदस्य स्वकर्त्तव्यताप्रयोजकेच्छाविषयपरत्वात्। अतएव नमस्कारस्यानुषङ्गिकफलान्तरसत्त्वेपि नासिद्धिः। नियमतश्चैत्यवन्दनादिनिष्फलप्राक्क्रियमाणे केशोल्लुञ्चनादौ न तदङ्गत्वमिति तत्र व्यभिचारवारणाय तत्पूर्व्वमित्यत्र तत्पदार्थस्य फलवत्त्वविशेषणलाभार्थं 'फलवत्कर्म्मारिप्समानेनेति फलवत्कर्म्मेच्छावतेत्यर्थकं। तथा च तदजन्यफलाजनकत्वे सति नियमतः फलवत्तत्पूर्व्वं क्रियमाणत्वादिति समुदितार्थः। फलत्वञ्च स्वकर्त्तव्यताप्रयोजकेच्छाविषयत्वं, अन्यथा चैत्यवन्दनादेरपि ध्वंसादिलक्षणफलसत्त्वेन व्यभिचारतादवस्थ्यात्। प्रधानत्वाभिमतपूर्व्वं कदाचित् क्रियमाणे निष्फले कर्मणि अनैकान्तवारणाय(१) 'नियमत इति। प्रधानकर्म्मणि व्यभिचारवारणाय 'तत्पूर्व्वमिति।

ननु नियमतो यत्किञ्चित्प्रधानव्यक्तिप्राक्कृते प्रतारकशिचिते-

(१) व्यभिचारवारणायेत्यर्थः।

आचारमूलकश्रुत्यनुमानाभ्यां(१) तदर्थितया तत्कर्त्तव्यत्वबोधनात् तत्फलकत्वबोधनाच्च। दर्शारम्भसमये नियमेन क्रियमाणाया अप्यारम्भनीयायास्तदर्थितया अक्रियमाणत्वात् फलान्तरश्रवणाच्च प्रधानत्वमिति न तया व्यभिचारः।

ऽनङ्गभूते निष्फले व्यभिचारः। न च तद्व्यक्तिवृत्तिफलजनकतावच्छेदकाश्रयफलोपहितसकलकर्मव्यक्तिप्राक्क्रियमाणत्वं विवक्षितं प्रयाजं विनापि केनचिद् भ्रान्त्यादिना दर्शानुष्ठानाद्दृष्टान्तासिद्धिवारणाय फलोपहितेति कर्मविशेषणमिति वाच्यं। तथा सति सत्यन्तवैयर्थ्यात् आरम्भनीयामकृत्वापि कस्यचिद्दर्शकरणसम्भवेन तत्र उक्तहेतोरभावात् कस्यापि मङ्गलस्य न तादृशसकलव्यक्तिप्राक्क्रियमाणत्वमित्यसिद्धेश्च। अत आह 'नियमतः' इत्यस्य भ्रमं विनेत्यर्थः, अन्वयश्चास्य कृधात्वर्थकृतौ। न चैवं 'फलवत्कर्मारिप्समानेनेति व्यर्थं केशोल्लुञ्चनादेर्भ्रमजन्यकृतिविषयत्वादिति वाच्यं। फलजनकतावच्छेदकपर्याप्त्यधिकरणतद्व्यक्तिपूर्व्वत्वलाभार्थं तदुपादानात् अन्यथा ऐन्द्राद्येकदेशे व्यभिचारापत्तेः फलत्वञ्च पूर्व्ववत्। न च तथाप्यङ्गाङ्गे व्यभिचार इति वाच्यं। अङ्गापूर्व्वस्यैव तत्फलत्वेन फलान्तराभाववत्त्वस्यैव तत्राभावादिति संक्षेपः।

प्रथमहेतौ 'कर्मार्थितयेतिविशेषणस्य द्वितीयहेतौ 'फलान्तराभावे सतीतिविशेषणस्य चासिद्धिं परिहरति 'आचारमूलकश्रुत्यनुमानाभ्या-

---

(१) आचारश्रुत्यनुमानाभ्यामिति क०।

ननु मङ्गलमलौकिकं लौकिके नाङ्गं भवति लोका-
वगतकारणत एव तदुपपत्तेः। अतएव गृहैरयादावारे

मिति, एतद्द्वयं यथासङ्ख्येन 'तदर्थितया तत्कर्त्तव्यत्वबोधने', 'तत्फलक-त्वबोधने' चान्वितम्, 'आचारमूलकत्वं' समाप्त्युद्देश्यकाविगीतशिष्टाचारानुमितत्वं, 'तदर्थितया' तत्कर्मजन्यफलार्थितया[१]। यद्यपि वेदोऽपि विवक्षितफलार्थिकर्त्तव्यत्वं न बोधयति, तथापि समाप्तिसाधनतायां बोधितायामर्थात्तत्सिद्धिरिति भावः। 'तत्फलकत्वबोधनात्' तत्-फलमात्रफलकत्वबोधनात् तत्फलान्याफलकत्वबोधनादिति यावत्। यथाश्रुते फलान्तराभावस्यैव हेतुघटकतया 'तत्फलकत्वबोधनस्या-नुपयुक्तत्वापत्तेः। तत्फलान्याफलकत्वानुमानञ्च मङ्गलं नारब्धकर्मा-जन्यफलजनकं समाप्त्युद्देश्यकशिष्टाचारविषयत्वादारब्धकर्मवदित्याकारकं, फलत्वञ्च निरुक्तमेव। उभयहेतौ प्रथमविशेषणप्रयोजनमाह 'दर्शेति, 'दर्शारम्भसमये' दर्शारम्भपूर्व्वसमये,[२] 'आरम्भणीयायाः' यागस्य, "आग्नेयाष्टाकपालं चरुं निर्व्वपेत् दर्श-पौर्णमासावारिप्समानः" इतिश्रुतिवचनेन दर्श-पौर्णमासपूर्व्वकाले क्रियमाणत्वं न तु तदर्थितया[३]। न वा फलान्तराभाव इति भावः।

मङ्गलस्य समाप्तिजनकत्वे "अलौकिकं लौकिके नाङ्ग" इति तत्सूत्रं बाधकमाशङ्कते 'नन्विति, 'अलौकिकं मङ्गलं लौकिकेऽङ्गं न भवति' इति योजना 'भवति' सम्भवति, "अलौकिकं लौकिके नाङ्गं

(१) तज्जन्यफलार्थितयेति ग०।
(२) दर्शपूर्व्वसमये इति ख०, ग० च।
(३) क्रियमाणत्वमिति पूर्व्वेणान्वयः।

भग्ने इन्द्रबाहुर्बद्धव्यः, पायसं ब्राह्मणो भोजयितव्य इत्यत्र तदुभयं नाङ्गं, किन्तु नैमित्तिकं, तद्वदिदमप्यारम्भसमयनिमित्तकमस्तु विश्वजिन्न्यायात् स्वर्गफलमिति चेत्। न।

भवति" इति तत्सूत्रविरोधापत्तेः। तत्सूत्रेणालौकिकत्वस्यलौकिकानङ्गत्वव्याप्यत्वबोधनात्। 'अलौकिकत्वं' च वेदबोधितेष्टसाधनताककर्मत्वं, लौकिकानङ्गत्वञ्च न लौकिककर्मजन्यफलाजनकत्वं, यागादेरपि शरीरात्मादिसहकारेण चन्दनसंयोगादिसहकारेण च स्वर्गादिफलजनकतया तत्रैव व्यभिचारापत्तेः, किन्तु लौकिकफलाजनकत्वं,फलनिष्ठलौकिकत्वञ्च मानसेतरलौकिकसाक्षात्कारविषयत्वं, समाप्तिश्च तथा। घटादिजनकादृष्टजनककर्मणश्च न घटादिजनकत्वं मानाभावात्। नापि यागादेः स्वर्गादिजनकशरीर-तच्चन्दनसंयोगादिजनकत्वं, तेन न तेषु व्यभिचारः। न च तथापि वृष्टि-पुत्रादिरूपलौकिकफलजनके कारीरी-पुत्रेष्ट्यादौ, रोगनाशादिरूपलौकिकफलजनके भेषजपानाभिमन्त्रणादौ(१) व्यभिचार इति वाच्यं। व्यापारीभूतावग्रहनिवृत्त्यादेरलौकिकस्यैव(२) तेषां फलत्वात् न तु वृष्ट्यादेः, "वृष्टिकामो यजेत"इत्यादौ च वृष्ट्यादिप्रयोजकत्वस्यैव विध्यर्थत्वात्। एवं यत्र यत्र लौकिकं फलं श्रूयते तत्रैव प्रयोजकत्वं विध्यर्थः, तज्जनकव्यापार एव फलमिति न क्वापि व्यभिचारः। 'फलत्वं' तु स्वकर्त्तव्यताप्रयोजकेच्छाविषयत्वमिति भावः।

---

(१) भेषजाभिमन्त्रणादाविति ख०, ग० च।
(२) अवग्रहस्य वृष्टिप्रतिबन्धकीभूतदुरदृष्टविशेषः।

केचित्तु 'तच्चेदमारम्भकर्म्माङ्गमितिपूर्व्वोक्तानुमाने बाधकमाशङ्कते 'ननु मङ्गलमिति 'मङ्गलं', यतः 'अलौकिकं', अतो लौकिकफलजनकं न भवतीत्यर्थः। तथा चालौकिकत्वेन हेतुना लौकिकफलजनकत्वा-भावसिद्धौ तेनैव हेतुना आरम्भकर्म्माङ्गत्वाभावसिद्धेः पूर्व्वोक्तानुमाने बाध इत्याहुः। तदसत् समानबलतया तत्प्रतिपक्षत्वेन बाधासम्भवात्। न च वक्ष्यमाणरथहरथाद्यधिकरणविरोधप्रसङ्गलक्षणानुकूलतर्केणास्या-धिकबलत्वमिति वाच्यं। तावता लौकिकफलजनकत्वाभावसाधकहेता-वधिकबलत्वेपि आरम्भकर्म्माङ्गत्वाभावसाधकहेतावधिकबलत्वाभावात्। नन्वेवं कुतः समाप्तिरित्यत आह 'लोकेति, ननु तत्सुचमप्रयोजक-मित्यत आह 'अत एवेति अलौकिकस्य लौकिकफलाजनकत्वादेवे-त्यर्थः। 'आरः' लौहकीलः, रथहरथादिचक्रमित्यन्ये। 'इन्द्रबाहुः' लौहकाकः, 'तदुभयमिति लौहकाकबन्धन-ब्राह्मणभोजने इत्यर्थः। 'नैमित्तिकमिति अपूर्वद्वारा आरभङ्गनिमित्तकपापनाशजनकमित्यर्थः। तच्च पापमनिष्टान्तरजनकं। न च तस्य पापनाशफलत्वे प्रायश्चित्तवत् साक्षादेव तत्सम्भवेनापूर्वद्वारत्वाभ्युपगमो व्यर्थ इति वाच्यं। क्रिया-विशेषरूपस्य बन्धनादेराशुविनाशितया दक्षिणादानाद्युत्तराङ्गपर्य्यन्त-मवस्थानासम्भवेनापूर्वस्य व्यापारत्वावश्यकत्वात् अतएव प्रायश्चित्तस्य-त्वेपि पापनाशार्थमपूर्वमावश्यकमिति भावः। नन्वेवं प्रकृतानुप-योगित्वे आरम्भसमये नियमतः शिष्टैर्नानुष्ठीयेत इत्यत आह। 'तद्वदिति इन्द्रबाहुबन्धनादिकं यथा आरभङ्गोत्तरकालसहकारे-णैव स्वर्गफलजनकव्यापारजनकं तथा मङ्गलमपि आरम्भसमयसह-कारेणैव स्वर्गफलजनकव्यापारजनकमित्यर्थः। 'आरम्भसमयः' कर्त्तव्य-

तस्यापूर्व्वरूपोपकारजनकाङ्गविषयत्वात् । अयन्तु प्रतिबन्धकाभावरूप उपकारः, तस्य च लोकावगतकारणसहकारितैव, प्रतिबन्धके सति तस्मात्तदनुत्पत्तेः । अपूर्वन्तु न तथा, विघ्नध्वंसद्वारा चेदमङ्गं, न त्विड़ो यजतीत्यादिविधिबोधितप्रयाजाद्यङ्गयागवददृष्टद्वारा, मङ्गल-

---

कर्म्मचिकीर्षासमयः । ननु मङ्गलस्य समाप्तिजनकत्वे तस्य किं फल को वा व्यापार इत्यत आह 'विश्वजिदिति, अपूर्वञ्च व्यापारः, अन्यथानुपपत्त्या(१) तथैव कल्पनादिति भावः ।

'तस्येति "अलौकिकं लौकिके नाङ्गं" इति तच्छब्दस्येत्यर्थः । 'अपूर्व्वरूपेति, 'उपकारः' व्यापारः, अपूर्व्वद्वारा स्वफलजनककर्म्मविषयत्वादित्यर्थः । स्वफलत्वं स्वकर्त्तव्यताप्रयोजकेच्छाविषयत्वं, तेन समाप्तिमुद्दिश्य कृतस्य दक्षिणादानाद्यङ्गकस्य कस्यचिन्मङ्गलस्यापूर्व्वद्वारा विघ्नध्वंसजनकत्वेऽपि न क्षतिः, समाप्तेरेव निरुक्ततत्फलत्वात् तत्र च अपूर्व्वस्याद्वारत्वात् । न च तत्सूत्रस्य तादृशकर्म्मविशेषपरत्वे मानाभाव इति वाच्यं । तस्यालौकिककर्म्ममात्रपरत्वे "वृष्टिकामो यजेत" इत्यादि विधीनामप्रामाण्यापत्तेः, समभिव्याहृतफलजनकत्वस्यैव(२) विध्यर्थतायाः सकलमीमांसकसिद्धत्वादिति भावः ।

---

(१) ननु प्रागुक्तबाधकसत्त्वात् कथं स्वर्गस्य फलत्वकल्पनमत आह अन्यथेति ।

(२) ननु तत्र वृष्टिप्रयोजकत्वस्यैव विध्यर्थत्वमुक्तमेवेति कथमप्रामाण्यापत्तिरित्यत आह समभिव्याहृतेति ।

जन्यादृष्टं विनापि स्वतःसिद्धविघ्नविरहवत आरब्धनिर्व्वाहात्। न चैवं विघ्नध्वंसद्वारापि नेदमङ्गं तत्रैव व्यभिचारादिति वाच्यं। सति विघ्ने तद्ध्वंसद्वारा तस्याङ्गत्वात्। न चैवं प्रयाजादेरपि दुरितध्वंस एव द्वारं। कल्प्यदुरितध्वंसतः अपूर्व्वस्य लघुत्वात्।

ननु तथापि मङ्गलस्य लौकिकसमाप्तिः जनकत्वासम्भव एव मङ्गलस्याश्वविनाश्यितया चिरकालानन्तरभाविसमाप्तिं प्रति साक्षाज्जनकत्वासम्भवेनापूर्व्वद्वारजनकताया वाच्यत्वात्[१] इत्यत आह 'अयन्त्विति'[२] मङ्गलजन्यस्त्वित्यर्थः। 'प्रतिबन्धकाभावरूपः' विघ्नाभावरूपः, प्रतिबन्धपदस्य विघ्नेपि प्रयोगात्, न तु कारणीभूताभावप्रतियोगित्वमत्र प्रतिबन्धकत्वं, 'तस्य चेत्यादिग्रन्थानुत्थितेः। ननु विघ्नाभावस्य कुतो व्यापारत्वं समाप्तौ तस्याजनकत्वादित्यतआह 'तस्य चेति विघ्नाभावस्य चेत्यर्थः। 'सहकारिता' समाप्तिजनने सहकारिता, ज्ञप्तैव। 'प्रतिबन्धके सति' विघ्ने सति, विघ्नत्वञ्च मङ्गलनाश्यतावच्छेदकोऽदृष्टनिष्ठो जातिविशेषः[३]। नन्वेवं यत्र लौकिकं फलं श्रूयते तत्रापि तज्जनकत्वमेव विध्यर्थः अन्यथा सूत्रस्य विशेषपरत्वे मानाभावात् तथा च "पुत्रकामो यजेत" इत्यादिपुत्रेष्ट्यादिविधीनामप्रामाण्यापत्तिः

---

(१) अपूर्व्वस्य द्वारताया अवश्यवाच्यत्वादिति ख०।

(२) अयन्त्वितीति ग०।

(३) धर्म्मविशेष इति ग०।

तस्यापूर्व्वद्वारकत्वेन भवन्मतेपि पुत्रादिलौकिकफलजनकत्वासम्भवादित्यनश्राह 'अपूर्व्वन्त्विति, 'न तथेति न लौकिकफलजनने यागादेर्व्यापारः किन्तु प्रतिबन्धकीभूतपापनाश एव तस्य व्यापार इत्यर्थः। तथा च यत्र यत्र लौकिकं फलं श्रूयते तत्रैव तत्प्रतिबन्धकपापनाशो व्यापारः इति भावः। ननु विघ्नाभावस्य कुतो मङ्गलव्यापारत्वमत्यन्ताभावरूपस्य तस्य नित्यत्वात्[१] इत्यत आह 'विघ्नध्वंसेति, 'अङ्गं' समाप्तिकारणं। मङ्गलस्यापूर्व्वविशेष एव समाप्तिजनने व्यापारः न तु विघ्नध्वंसः, विघ्नध्वंसत्वमपेक्ष्यापूर्व्वविशेषत्वस्य लघुत्वात्, विघ्नध्वंसस्य व्यापारत्वे विघ्नानुरोधेन मङ्गलकर्तुस्तज्जनककर्म्मकल्पनापत्तेः अपूर्व्वविशेषस्य व्यापारत्वे मङ्गलकर्तुर्विघ्नसत्त्वे मानाभावेन तज्जनककर्म्मणोऽप्यकल्पनादिति केचिन्मीमांसका वदन्ति तन्मतं दूषयति 'न त्विति न तु मङ्गलमलौकिकं लौकिके नाङ्गं इति पूर्व्वपक्षिणामपूर्व्वद्वारकत्वाशङ्कायामेतद्ग्रन्थावतारः, 'अपूर्व्वद्वारकत्वे लौकिकाङ्गत्वविरोधः' इत्यग्रिमदूषणासङ्गतेः, तेन लौकिकाङ्गत्वस्यैवाभ्युपगमात्। 'इड़ः' इति द्वितीयाबहुवचनं, इड़ादयो देवताभेदाः। 'मङ्गलजन्यादृष्टं विनापीति। यद्यपि जन्मान्तरीयमङ्गलजन्यादृष्टस्यैव सुवचत्वात् कुतोऽस्य दोषः, तथापि जन्मान्तरकृतमङ्गलस्यापि अदृष्टद्वारा जन्मान्तरीयसमाप्त्युपधायकत्वे जन्मान्तरीयग्रन्थसमाप्तिबुद्धिश्चापि मङ्गले शिष्टप्रवृत्तिप्रसङ्ग इतिवक्ष्यमाणदोषापत्तिरतो जन्मान्तरीयमङ्गलस्य जन्मान्तरीयसमाप्त्युपधायकतावारणाय स्वोत्प-

---

(१) जन्यत्वगर्भस्य व्यापारत्वस्य नित्ये ऽसम्भवादिति भावः।

त्यवच्छेदकतासम्बन्धेन समाप्तिकर्तृशरीरनिष्ठतयैव मङ्गलजन्यादृष्टस्य समाप्तिहेतुत्वं वाच्यं, स्वोत्पत्त्यवच्छेदकत्वञ्च स्वोत्पत्तिसमानाधिकरणं स्वावच्छेदकत्वमित्यभिप्रायेणायं दोषः, जन्मान्तरीयमङ्गलजन्यादृष्टस्य नास्तिकशरीरे स्वोत्पत्त्यवच्छेदकतासम्बन्धेनाभावात् एवञ्च 'मङ्गलजन्या-दृष्टं विनापि' मङ्गलजन्यादृष्टस्य स्वोत्पत्त्यवच्छेदकतासम्बन्धेनाभावेपि, 'स्वतःसिद्धविघ्नविरहवतः' स्वावच्छेदेन मङ्गलानुष्ठानं विनापि सिद्ध-विघ्नाभावकस्य नास्तिकशरीरस्य, 'स्वं' नास्तिकशरीरं, 'आरब्धनिर्व्वाहात्' आरब्धकर्म्मसमाप्तेरिति ग्रन्थार्थः। इदमुपलक्षणं युवादिशरीरे मङ्गलानु-ष्ठानाद्वृद्धादिशरीरे यत्र समाप्तिस्तत्रापि व्यभिचारो बोध्यः। 'दुरितध्वंस-द्वारापीति विघ्नध्वंसद्वारापि, 'इदं' मङ्गलं, 'नाङ्गं' न समाप्तिजनकमि-त्यर्थः। 'तत्रैव' स्वतःसिद्धविघ्नविरहवतो नास्तिकशरीरस्य समाप्तावेव, 'व्यभिचारात्' स्वोत्पत्त्यवच्छेदकतासम्बन्धेन विघ्नध्वंसस्य व्यभिचारात्, उक्तातिप्रसङ्गवारणाय(१) त्वयापि स्वोत्पत्त्यवच्छेदकतासम्बन्धेन फली-भूतसमाप्तिकर्तृशरीरनिष्ठतयैव मङ्गलजन्यविघ्नध्वंसस्य समाप्तिहेतुताया वाच्यत्वादिति भावः। 'सति विघ्ने' इति विघ्नस्थलीयसमाप्तावित्यर्थः। 'तस्य' मङ्गलस्य, 'अङ्गत्वात्' विघ्नध्वंसद्वाराऽङ्गत्वात्। प्रमत्तादिशरीर-कर्तृकसमाप्तिश्च न विघ्नस्थलीया, विघ्नस्य फलाभावोन्नेयतया विघ्न-स्थलीयत्वस्य तत्र विरहात्। भवन्मते तु विघ्नस्थलीयत्वस्य न कार्य्यता-च्छेदकत्वसम्भवः, त्वया कर्तुर्विघ्नाख्यादृष्टविशेषानभ्युपगमात्। विघ्नस्थ-लीयत्वञ्च विघ्नविशिष्टत्वं, वैशिष्ट्यञ्च स्वोत्तरत्वे सति स्वाश्रयशरीर-

(१) जन्मान्तरकृतमङ्गलजन्यविघ्नध्वंसस्य जन्मान्तरीयसमाप्त्युपधायकत्ववारणायेत्यर्थः।

कर्तृकत्वं तच्च संसर्गविधया प्रविष्टमतः स्वत्वस्याननुगततयाऽननुगतत्वेपि न क्षतिः(१)। यत्रैकस्मिन्नेव शरीरे पूर्व्वाह्णे मङ्गलं विनापि प्रारब्धकर्म्मसमाप्तिः मध्याह्नोत्पन्नविघ्नेन प्रतिबन्धाच्चापराह्णे न प्रारब्धकर्म्मसमाप्तिस्तत्र भाविविघ्नवच्छरीरकर्तृकपूर्व्वाह्णजातसमाप्तौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं। वस्तुतस्तु तत्रापराह्णे प्रारब्धकर्म्मसमाप्त्यभावस्य लोकावगतकारणाभावादेव सुवचतया तस्य विघ्नप्रयुक्तत्वे मानाभावात् सत्यन्तमनुपादेयमेव। न चैवं मङ्गलस्यापि किं समाप्तिहेतुत्वेन, मङ्गलविरहस्थलेपि लोकावगतकारणाभावादेव समाप्त्यभावस्य सुवचत्वादिति वाच्यं। शिष्टाचारतः कल्पितविध्यन्यथानुपपत्त्या एव मङ्गलस्य हेतुत्वकल्पनात्। तथा च विघ्नवच्छरीरकर्तृकत्वमेव विघ्नस्थलीयत्वं, न तु स्वत्वघटितमितिभावः।

केचित्तु विघ्नध्वंसजन्यत्वं विघ्नस्थलीयत्वं, नास्तिकादिकर्तृकसमाप्तिश्च न विध्वंसजन्या, तत्तस्य फलबलकल्प्यत्वादित्याहुः। तदसत् प्रतिबन्धकीभूतविघ्नाभावस्य यदि विघ्नसामान्यात्यन्ताभावत्वेन हेतुत्वं तदा समाप्तेर्विघ्नध्वंसजन्यत्वस्यैवासिद्धेः, अथ विघ्नसंसर्गाभावत्वेन तथा(२) तदा नास्तिककर्तृकसमाप्तेरपि जन्मान्तरोत्पन्नविघ्नध्वंसजन्यतया व्यभिचारतादवस्थ्यादिति ध्येयम्।

'न चैवमिति' 'एवं' ध्वंसस्यापि व्यापारत्वे। 'कल्प्येति' दर्शजन्यपरमापूर्व्वं प्रति कारणत्वेन कल्पनीयो यो दुरितध्वंसस्तमपेक्ष्येत्यर्थः। तस्य कारणत्वेन क्लृप्तत्वे तदेव विनिगमकं स्यादिति हृदयम्। 'लघुत्वा-

(१) स्वोत्तरत्व-स्वाश्रयशरीरकर्तृकत्वोभयसम्बन्धेन विघ्नविशिष्टसमाप्तित्वमेव कार्य्यतावच्छेदकमिति भावः।

(२) हेतुत्वमित्यर्थः।

वस्तुतस्तु प्रायशो विघ्नसंशये तन्निश्चये वा नियमेन शिष्टानां मङ्गलाचरणे विघ्नाभाव एव द्वारत्वेनाभिमतः[१]। निर्व्विघ्नं समाप्यतामितिकामनया तत्करणपक्षे श्रुतित एव द्वारत्वनिर्णयः।

दिति लघुशरीरत्वादित्यर्थः। प्रकृते चापूर्व्वस्य द्वारत्वासम्भवादनायत्या गुरुरपि व्यापारः स्वीक्रियत इति भावः। इदमुपलक्षणं प्रयाजादिस्थले विघ्नध्वंसस्य व्यापारत्वे स्वतःसिद्धविघ्नाभावस्थले प्रयाजादिकं विनापि कर्म्मसाङ्गतापत्तेः, प्रकृते च नेदृशी क्षतिरित्यपि बोध्यम्।

ननु मयाप्यनायत्या मङ्गलकर्तुर्व्विघ्नोऽभ्युपेयस्तथा च तत्स्थलीयसमाप्तावेव फलीभूतसमाप्तिकर्त्तृशरीरनिष्ठतया मङ्गलजन्यमपूर्व्वं कारणमतो नोक्तव्यभिचार इत्यस्वरसादाह 'वस्तुतस्त्विति, 'अभिमतः' अनुमितः, 'आकाङ्क्षितः' इतिपाठेऽप्ययमेवार्थः। अनुमानञ्च मङ्गलं विघ्नध्वंसजनकं विघ्नाजनकत्वे सति विघ्नज्ञानवतामेव भ्रमाजन्यतत्प्रवृत्तिविषयत्वादित्याकारकं, समाप्त्युद्देश्यकप्रवृत्त्यनुपपत्त्या विघ्नाजनकत्वस्य सिद्धत्वात्। सिद्धे विघ्नध्वंसे फले समाप्त्युद्देश्यकप्रवृत्त्यनुपपत्त्यैव तस्य मुख्यफलत्वे निरस्ते परिशेषाद्द्वारत्वनिर्णय इति भावः। 'इतिकामनया' इत्युद्देश्य, 'तत्करणपक्षे' तस्य शिष्टाचारविषयत्वपक्षे, 'श्रुतितः' इति निर्व्विघ्नसमाप्तिकामो मङ्गलमाचरेदितितादृशाचारानुमितविघ्नध्वंसविशिष्टसमाप्तिजनकताबोधकवेदादेवेत्यर्थः। न च तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वस्य द्वारत्वस्य न वेदादुपस्थितिः निर्व्विघ्नपदस्य

---

(१) आकाङ्क्षितः इति ख०।

किञ्चापूर्व्वद्वारत्वे लौकिकाङ्गत्वविरोधः, क्लृप्तकारणादेव तदुत्पत्तेरिन्द्रबाहुबन्धनवत्। ननु विघ्नसन्देहे कथं तन्नाशार्थं प्रवृत्तिः दुरितध्वंसार्थिप्रवृत्तौ तन्निश्चयस्य हेतुत्वात् प्रायश्चित्तवदिति चेत्। न।

जन्यतासम्बन्धेन विघ्नध्वंसविशिष्टार्थकतया समाप्तौ विघ्नध्वंसजन्यत्वस्य मङ्गले तद्विशिष्टसमाप्तिजनकत्वस्यैव च तस्मात् प्रतीतेरिति वाच्यं। विशिष्टनिरूपितकारणताग्राहकमानेन विशेषणं प्रत्यपि कारणताग्रहनियमाद्विघ्नध्वंसं प्रत्यपि मङ्गलस्य तेन कारणताग्रहादितिभावः।

ननु नियमतो विघ्नज्ञानसत्त्व एव शिष्टैस्तत्करणं निर्व्विघ्नं समाप्यतामिति कामनया शिष्टैस्तत्करणञ्चासिद्धमित्यरुचेराह 'किञ्चेति, 'अपूर्व्वद्वारत्वे' अपूर्व्वद्वारा फलजनकत्वे, 'लौकिकाङ्गत्वविरोधः' लौकिकफलजनकत्वाभावप्रसङ्गः, 'क्लृप्तकारणादेव' अपूर्व्वद्वारकफलजनककारणातिरिक्तकारणादेव, 'तदुत्पत्तेः' तदुत्पत्तिनियमात्, लौकिकफलोत्पत्तिनियमादिति यावत्। "अलौकिकं लौकिके नाङ्गं" इति तत्सूत्रस्यापूर्व्वद्वारा स्वफलजनककर्म्मविषयत्वादिति भावः। 'इन्द्रबाहुबन्धनवदिति तादृशनियमादिन्द्रबाहुबन्धनस्य यथा लौकिकफलजनकत्वाभाव इत्यर्थः। इदमुपलक्षणं अपूर्व्वधर्म्मिकल्पनां तस्य समाप्तिकारणत्वकल्पनाञ्चापेक्ष्य प्रतिबन्धकाभावतया समाप्तिकारणत्वेन क्लृप्तस्य विघ्नध्वंसस्य मङ्गलजन्यत्वमात्रकल्पने लाघवात् नाशकान्तरकल्पने गौरवात्तस्य समाप्तिजनकताया अपि क्लृप्तत्वाच्चेत्यपि बोध्यं।

विघ्नसंशये निश्चये वा नियमेन शिष्टानां मङ्गलाचारात् विघ्नज्ञानं प्रवर्त्तकं। तादृशाचारानुमितविधिनापि विघ्नज्ञानवानारब्धसमाप्तिकामोऽधिकारी बोध्यते। प्रा-

---

विघ्नध्वंसविशिष्टसमाप्तेर्मङ्गलाचारोद्देश्यत्वमते[१] बाधकमाशङ्कते 'नन्विति, 'तन्नाशार्थं' तन्नाशमुद्दिश्य, दुरितध्वंसार्थिप्रवृत्ताविति दुरितध्वंसोद्देश्यकप्रवृत्तावित्यर्थः। 'तन्निश्चयस्य' दुरितनिश्चयस्य, 'प्रायश्चित्तवत्' प्रायश्चित्तप्रवृत्तिवत्। ननु "दुरितध्वंसार्थिप्रवृत्तावित्यादेः कतमोऽर्थः किं पापध्वंसार्थिप्रवृत्तौ पापनिश्चयो हेतुः, किं वा सामान्यतोऽनिष्टध्वंसार्थिप्रवृत्तावनिष्टनिश्चयो हेतुः, किं वा तदुद्देश्यकप्रवृत्तौ तदुपधायकत्वनिश्चयो हेतुः, प्रकृते च विघ्नसन्देहेन विघ्नध्वंसोपधायकत्वसन्देहात् कथं तदर्थिप्रवृत्तिरिति तत्र नाद्य इत्याह 'विघ्नसंशय इति, 'विघ्नज्ञानं' विघ्नज्ञानसामान्यं, 'प्रवर्त्तकं' मङ्गले प्रवर्त्तकं, तथा च पापध्वंसार्थिप्रवृत्तौ पापनिश्चयो हेतुरिति व्याप्तिरप्रयोजिकेति भावः[२]। इदमुपलक्षणं "संवत्सरश्चैकमपि[३] चरेत् कृच्छ्रं द्विजोत्तमः। अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थं ज्ञातस्य च विशेषतः" ॥ इत्येतद्वचनबोधितपापसंशयजन्यप्रायश्चित्तविशेषप्रवृत्तौ शौचाचमनादिलक्षणदुरितध्वंसहेतुक्रियाविशेषप्रवृत्तौ च व्यभिचारोऽपि बोध्यः।

नन्वेवं विधिनापि विघ्नज्ञानवन्मात्रकर्त्तव्यत्वेन बोध्येतेत्यनिष्टापत्तिमाह, 'तादृशाचारेति विघ्नस्य संशये निश्चये च शिष्टाचारेत्यर्थः।

---

(१) मङ्गलोद्देश्यत्वमते इति ख०।
(२) अप्रयोजिका, अनुकूलतर्कशून्येत्यर्थः।
(३) प्रतिसंवत्सरश्चैकमिति क०।

यश्चित्ते तु तन्निश्चयवान्(१) तथैव विधिबोधनात्। अत एवाधिकारिविशेषणं विघ्न इति तत्सन्देहे कथंप्रवृत्तिः वैदिके अधिकारनिश्चयादेव प्रवृत्तेरित्यपास्तं(२)। यतः प्रधानाधिकारिण एवाङ्गेऽधिकारो न स्वतन्त्रः अङ्गत्वभङ्गप्रसङ्गात्।

अनुमानञ्च मङ्गलं विघ्नज्ञानवन्मात्रकर्त्तव्यत्वेन(३) वेदबोधितं विघ्नस्य संशये निश्चये च शिष्टाचरणात्(४) इत्याकारकमिति भावः। 'अधिकारी', 'बोध्यते' कर्तृत्वेन बोध्यते, तत्कर्त्तव्यत्वेन मङ्गलं बोध्यते इति यावत्, "विघ्नज्ञानवान् समाप्तिकामो मङ्गलं कुर्य्यात्" इत्येवानुमितवेदशरीरमिति भावः। 'प्रायश्चित्ते तु' प्रायश्चित्तविशेषे तु, 'तन्निश्चयवानिति पापनिश्चयवानित्यर्थः, कर्त्तेति शेषः। तथा च विधिना यत्र पापनिश्चयमात्रवत्कर्त्तव्यत्वं बोध्यते तत्रैव पापनिश्चयो हेतुरन्यत्र पापज्ञानसामान्यमेवेति भावः। 'अत एवेति 'इत्यपास्तं' इत्यनेनान्वितम्, 'अधिकारिविशेषणमिति अधिकार इत्यर्थः। यत् प्रवर्त्तमानपुरुषनिष्ठतया ज्ञायमानं सत्प्रवृत्तिहेतुः सोऽधिकारः यथा शौचतत्कालजीवित्वादि। शौचभ्रमादौ तत्र(५) प्रवृत्तिस्तत्रापि भ्रमविषयी-

---

(१) तन्निश्चयज्ञानवानिति क०।
(२) इति परास्तमिति क०।
(३) विघ्नज्ञानमात्रवत्कर्त्तव्यत्वेनेति क०, ग० च०।
(४) विघ्नसंशय-निश्चयकालीनालौकिकशिष्टाचारविषयत्वामिति ख०। विघ्नसंशयनिश्चयकालीनशिष्टाचारविषयत्वादिति ग०।
(५) अधिकारिविशेषणमिति यथाश्रुते अस्वरसं प्रकाशयति शौचेति।

भूतं व्यधिकरणशौचमेव प्रवृत्तिहेतुरिति भावः। विघ्नस्य मङ्गलेऽधिकारत्वमेव नास्तीत्याह 'यतः' इति, 'प्रधानाधिकारिण एव' प्रधानाधिकारस्यैवेति यावत् । 'अङ्गेऽधिकारः' तदीयवैदिकाङ्गेऽधिकारत्वं, तदीयवैदिकाङ्गत्वञ्च तज्जन्यफलजनकत्वप्रकारेण वेदबोधितत्वं भवति च प्रयाजादिस्तथा । अङ्गविधयो हि तावत् प्रधानसहकार्य्याकाङ्क्षायां प्रवर्त्तन्ते न तु फलजनकत्वमात्राकाङ्क्षायां, प्रधानविधितः प्रधानज्ञानादेव तदुच्छेदात्, तथा च यदाकाङ्क्षया यत्प्रवर्त्तते स तस्यार्थ इति सकलमीमांसकमतसिद्धतया दर्शादिसहकारित्वस्यात्यङ्गविध्यर्थत्वात् । न च "विधौ न परः शब्दार्थः" इतिन्यायादङ्गविधेरपीष्टसाधनत्वमेवार्थ इति वाच्यं । शाब्दबोधस्याकाङ्क्षानुरोधितया "न विधौ" इत्यस्य प्रधानविधिपरत्वात् तथैव मीमांसकैरभ्युपगमादिति भावः । 'न स्वतन्त्रः' न तदधिकारातिरिक्तः तदीयवैदिकाङ्गेऽधिकारः, अङ्गत्वभङ्गप्रसङ्गादिति वैदिकाङ्गत्वभङ्गप्रसङ्गादित्यर्थः । तदधिकारातिरिक्तानधिकारकत्वस्य निरुक्ततदीयवैदिकाङ्गत्वव्यापकत्वादिति भावः(१) । यद्यपि प्रारब्धकर्मण्यनधिकारस्यापि शौचादेर्मङ्गलेऽधिकारत्वान्नायं नियमः, तथापि तदतिरिक्ताधिकारेऽयं नियमो बोध्यः ।

नन्वेतावता प्रकृतेपि किमायातमित्यत आह 'न चेति 'प्रधाने' स्वजन्यफलजनकत्वेन वेदबोधितमङ्गलके, स्वपदं प्रारिप्सितकर्म्मपरं, 'अधिकारिविशेषणं' अधिकारः, 'विरोधादिति अधिकारत्वफलप्रतिबन्धकत्वयोर्व्विरोधस्य सर्व्वसिद्धत्वादित्यर्थः । तथा च तदी-

(१) तथाच व्यापकाभावेन व्याप्याभावसिद्धिरिति भावः ।

न च प्रधाने प्रारिप्सिते दुरितमधिकारिविशेषणं, विरोधात्। किन्तु समाप्तिकामना सा तु(१) निश्चितैव।

यवैदिकाङ्गे मङ्गले कुतोविघ्नस्याधिकारत्वमिति भावः। न च समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेदित्याकारकः, निर्व्विघ्नसमाप्तिकामो मङ्गलमाचरेदित्याकारको वा विधिः, तथा च प्रारब्धकर्म्मजन्यफलजनकत्वप्रकारेण वेदबोधितत्वरूपं तदीयवैदिकाङ्गत्वं कुतोमङ्गल इति वाच्यं। प्रारब्धकर्म्मजन्यसमाप्तिर्म्मे जायतामित्युद्दिश्य शिष्टप्रवृत्तेर्निर्व्विघ्नप्रारब्धकर्म्मजन्यसमाप्तिकामो मङ्गलमाचरेदित्याकारकस्यैव विधेरुन्नयनात्, विधेः समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेदित्याकारकत्वेपि प्रारब्धकर्म्मसहकार्य्याकाङ्क्षयैव तत्प्रवृत्तेः -प्रारब्धकर्म्मसहकारित्वस्य तदर्थत्वाच्च। मीमांसकनये आकाङ्क्षानुरोधित्वाच्छब्दानामिति भावः।

ननु कस्तर्ह्यधिकार इत्यत आह 'किन्त्विति, 'सात्विति, स्वर्गकामस्याग्निष्टोमः कार्य्यः अहमपि तथेति(२) प्रतिसन्धानेन प्रवृत्तेः कामनाज्ञानमपि प्रवृत्तिहेतुरित्यभिमानेनेदं। वस्तुतस्तु कामनाफलं प्रति प्रवृत्तिं प्रति च स्वरूपसत्येव हेतुः, न तु ज्ञाता मानाभावात्। न चैवमधिकारत्वानुपपत्तिः यत् स्वनिष्ठतया ज्ञातं सत्पुरुषं प्रवर्त्तयति तस्याधिकारत्वादिति वाच्यं। यद्धर्म्मविशिष्टेन कृतस्य कर्म्मणः फलजनकत्वं सोऽधिकार इति तल्लक्षणात्। न चाधिकारनिश्चयः फलाङ्गमिति वाच्यं। स्वरूपसत एव तस्य तथात्वात अन्यथा शौचादिभ्रमात्

(१) सा चेति क०।
(२) तथा स्वर्गकामः इत्यर्थः।

यत्त्वन्यत्र निश्चिताधिकारकर्तृकत्वेपि मङ्गलं सन्दिग्धाधिकारकर्तृकमेव विघ्नसन्देहवतां शिष्टानामाचारानुमितवेदेन तथैव बोधनादिति। तन्न। विघ्नवत्त्वेनाधिकाराभावात् क्वचित्तन्निश्चयेऽपि प्रवृत्तेश्च।

कृतमपि सुकृतमर्ज्जयेत्, न च तत्प्रमा तथा, मानाभावात्। न चैवं प्रायश्चित्तविशेषादौ पापानिश्चयेऽपि प्रवृत्तिः स्यात् स्याच्च तन्निश्चयं विना कृतादपि तस्मात् फलोत्पाद इति वाच्यं। तत्र पापनिश्चयस्याधिकारत्वात् निश्चितपापकर्तृकत्वेन वेदबोधनात्। न च कामनाभिलापं विना काम्यकर्म्मणः फलानिष्पत्तेः कामनाज्ञानमपि प्रवर्त्तकमिति वाच्यं। तावता फलं प्रति तस्य हेतुत्वेपि प्रवृत्तिं प्रति तस्य हेतुत्वे मानाभावात्। न हि काम्यकर्म्मप्रवृत्तिं प्रति कामनाभिलापो हेतुः, भ्रान्त्या(१) अभिलापमकृत्वा केनचित् काम्यकर्म्मानुष्ठानात् फलं प्रति कामनाभिलापस्यैव हेतुतया कामनाज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावाच्च। वाक्यप्रयोगं प्रति वाक्यार्थज्ञानस्याहेतुतया प्रयोजकत्वस्याप्यसम्भावितत्वादित्यन्यत्र विस्तरः।

'अन्यत्र' प्रायश्चित्तविशेषादौ, 'निश्चिताधिकारकर्तृकत्वेपीति अधिकारनिश्चयस्यैव प्रवर्त्तकत्वेऽपीत्यर्थः। 'मङ्गलं सन्दिग्धाकारकर्तृकमेव' इति मङ्गले विघ्नरूपाधिकारसंशय एव प्रवर्त्तक इत्यर्थः। विघ्नवत्त्वेनेति विघ्नस्याधिकारत्वाभावादित्यर्थः। अभ्युपगम्याह, 'क्वचिदिति, तथा च विघ्नसंशय एव प्रवर्त्तक इति नियमोऽसिद्ध इति भावः।

---

(१) अहेतुत्वे हेतुमाह भ्रान्त्येत्यादि।

अपिच शङ्कितानिष्टवारणार्थमपि प्रवर्त्तन्ते परीक्षकाः, यथा सर्पादिदंशजन्यविषसंशये तन्नाशाय भेषजपानादौ। किञ्च फलस्य संशयेप्युपायत्वनिश्चयाद् यथा कृष्यादौ प्रवृत्तिः तथा मङ्गलेपि। यदि च वृष्ट्यादौ सति कृष्यादितोऽवश्यं फलमिति तर्कात्तत्र प्रवृत्तिस्तदा सति विघ्ने मङ्गलादवश्यं फलमिति तर्कादत्रापि प्रवृत्तिः।

द्वितीयविकल्पे व्यभिचारमाह, 'अपि चेति, यथाश्रुते दुरितध्वंसार्थिप्रवृत्तावेव दुरितनिश्चयहेतुतायाः पूर्व्वं शङ्कितत्वादनिष्टध्वंसार्थिप्रवृत्तावनिष्टनिश्चयव्यभिचाराभिधानस्यासङ्गतत्वापत्तेः।

केचित्तु पूर्व्वत्रैव(१) दुरितध्वंसार्थिप्रवृत्तावित्यादौ दुरितपदमनिष्टसामान्यपरमतो नासङ्गतिरित्याहुः। तदसत् तथापि 'किञ्चेत्यादिवक्ष्यमाणदोषासङ्गतेः। इदमुपलक्षणं एतत्कल्पेपि "संवत्सरश्चैकमपीत्यादिवचनबोधितप्रायश्चित्तप्रवृत्त्यादौ व्यभिचारोऽपि बोध्यः।

तृतीयकल्पमभिप्रेत्याह, 'किञ्चेति, 'फलस्य' फलोपधायकत्वस्य, 'उपायत्वनिश्चयात्' स्वरूपयोग्यत्वनिश्चयात्, 'कृष्यादौ,' इत्यादिपदात् उक्तप्रायश्चित्तविशेषादिपरिग्रहः। 'तथा मङ्गलेपीति विघ्नध्वंसरूपफलोपधायकत्वसंशयेपि, प्रवृत्तिरिति शेषः।

ननु सति वृष्ट्यादौ कृष्यादावपि सामान्यतः फलावश्यम्भावनिश्चयोऽस्त्येवेत्यत आह 'यदि चेति, 'तर्कात्' निश्चयात्, 'सति विघ्ने' इति विघ्नसमवहितमङ्गलमवश्यं विघ्नध्वंसोपधायकमिति निश्चयादित्यर्थः।

---

(१) सर्व्वत्रैवेति ख०।

ननु स्फ्यस्य भक्ताश्लेषनिमित्तकेज्यायामिष्टत्वेन दर्शधर्म्मत्वे[१] सत्यतिदेशागतपूर्व्वदिनकर्त्तव्यदेवतावाहनस्याङ्गस्य स्फ्याश्लेषद्वारसंशयेऽननुष्ठानमुक्तं यथा कृष्यादौ द्वारबाधे । अतो विघ्नसंशयात्तद्ध्वंसद्वारसंशये कथं

न च कृष्यादौ सामान्यतो निश्चयस्य हेतुत्वेपि वैदिके विशिष्य तन्निश्चयो हेतुरिति वाच्यं । अन्तरा कर्म्मनाशाजलस्पर्श-करतोयापारगमनादिशङ्कया तत्रापि[२] विशिष्य तत्संशयात्[३] । न च व्यापारवति वैदिके व्यापारावश्यम्भावनिश्चयस्तथा, तत्राप्युत्तराङ्गनिर्व्वाहसंशयेन संशयादिति भावः ।

ननु वैदिके द्वारवैपरीत्यज्ञाने न प्रवृत्तिः अतएव "यत्स्फ्या आश्लिषेत् तद्धोऽपमृज्यात् विष्णवे उरुविक्रमाय चरुं[४] निर्व्वपेत्" इत्यनेन विहितस्य स्फ्यस्य भक्ताश्लेषनिमित्तकस्य यागस्य इष्टित्वेन दर्शप्रकृतिकत्वात् प्रकृतिवद्विकृतिरितिन्यायेन दर्शधर्म्मकत्वेपि पूर्व्वदिने देवतावाहनस्य दर्शधर्म्मस्य स्फ्याश्लेषरूपद्वारसंशयादननुष्ठानमुक्तं, तथा च मङ्गले दुरितध्वंसरूपसंशयात् कथं प्रवृत्तिरित्याशङ्कते, 'नन्विति, 'स्फ्यः' खदिरकाष्ठनिर्म्मितः खड्गः[५], 'इज्या' यागः, 'दर्शधर्म्मत्वे सति' दर्शप्रकृतिकत्वे सत्यपि, 'दर्शधर्म्मग्रहे सतीति पाठेप्ययमेवार्थः । 'अतिदेशेति प्रकृति-

---

(१) दर्शधर्म्मग्रहे इति क० ।
(२) वैदिकेपीत्यर्थः ।
(३) फलोपधायकत्वसंशयादित्यर्थः ।
(४) द्वादशकपालं चरुमिति ग० ।
(५) खदिरकाष्ठनिर्म्मितचरुपकरणविशेष इति ख०, ग० च ।

मङ्गलानुष्ठानमिति चेत्। न। नैमित्तिके हि निमित्तवानधिकारी[१] यथा भिन्ने जुहोतीत्यत्र पात्रभेदवान्, तथेहाश्लेषवानधिकारीति पूर्वदिने आश्लेषनिश्चयाभावात् युक्तमननुष्ठानं।

वद्विकृतिरित्यतिदेशेत्यर्थः। स्फ्याश्लेषेज्यायां देवतावाहनस्याननुष्ठाने दृष्टान्तमाह,'यथेति, 'कृष्णलः' सुवर्णकलायः, 'द्वारबाधे' वैतुष्यरूपद्वाराभावनिश्चये, अवघाताननुष्ठानमिति शेषः। "व्रीहीन् प्रोक्षति व्रीहीनवहन्ति" इत्यत्र यवादिसाधारण्यार्थं व्रीहिपदस्याजहत्स्वार्थलक्षणया घृतादिव्यावृत्तनियोगसाधनताश्रयद्रव्यमात्रपरत्वेन[२] "कृष्णलं श्रपयेत्" इति श्रुत्या तादृशनियोगसाधनत्वेन बोधिते कृष्णलेऽप्यवघातप्राप्तावपि वैतुष्यद्वारबाधाद् यथाननुष्ठानमित्यर्थः। 'अत इति द्वारसंशयेऽननुष्ठानवचनाद्वैदिकप्रवृत्तौ द्वारसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनादिति भावः।

'यथावेति वाकारसम्वलितपाठपक्षे विघ्नध्वंससन्देहे मङ्गलानुष्ठानानुपपत्तौ हेत्वन्तरमाह, 'यथावेति, 'यथा वा' येन वा यतो वेति यावत्। यथाश्रुते यत इत्यनेनानन्वयापत्तेः। शेषस्तु पूर्ववत्। 'अत इति द्वारस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये वाननुष्ठानात् द्वारवैपरीत्यज्ञानमात्रस्यैव प्रतिबन्धकत्वकल्पनादिति भावः। वस्तुतः मूले

---

(१) निमित्तनिश्चयवानिति क०।

(२) व्रीहिपदस्य हुतावृत्तिप्रयोगसाधनत्वावच्छिन्ने लक्षणा, इयं लक्षणा अजहत्स्वार्थरूपा अजहत्स्वार्थलक्षणात्वञ्च शक्य-लक्ष्योभयवृत्तिधर्मावच्छिन्नलक्षणात्वं इति भावः।

वाकारः प्रामादिक इति ध्येयं । स्फाश्लेषो हि निमित्तमतो निमित्तनिश्चयाभावादेव तत्र न प्रवृत्तिः, न तु द्वारसन्देहात् स्फाश्लेषस्य द्वारत्वाभावादित्याशयेन सिद्धान्तयति, 'नैमित्तिके हीति, 'निमित्तवान्' निमित्तनिश्चयवान्, 'अधिकारी' अनुष्ठाता, निमित्तनिश्चयः निष्कम्पप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः। 'पात्रभेदवान्' पात्रभेदनिश्चयवान्, पात्रभेदनिमित्तकहोमे पात्रभेदनिश्चयो यथा निष्कम्पप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः । 'इह' स्फाश्लेषनिमित्तकेज्यायां, 'आश्लेषवान्' आश्लेषनिश्चयवान्, 'अधिकारी' अनुष्ठाता, आश्लेषनिश्चयो निष्कम्पप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः । आश्लेषस्य निमित्तत्वादिति भावः । 'युक्तमननुष्ठानमिति युक्तं पूर्व्वदिने देवतावाहनाननुष्ठानमित्यर्थः । स्फाश्लेषनिमित्तनिश्चयस्य प्रधाने प्रवर्त्तकत्वेनाङ्गेपि प्रवर्त्तकत्वात् । तत्र प्रवर्त्तकस्य तदीयवैदिकाङ्गेपि प्रवर्त्तकत्वनियमात् । अतएव प्रधानचिकीर्षया एव वैदिकाङ्गे प्रवर्त्तकत्वं, प्रकृते च विघ्नध्वंसो न निमित्तं किन्तु व्यापार एवातस्तत्सन्देहे अनुष्ठाने न किञ्चिद्बाधकमिति भावः ।

ननु यत्राप्तवाक्यादिना पूर्व्वदिने भक्ताश्लेषनिश्चयस्तत्रावाहनप्रसङ्गः, न च निमित्तस्य स्वरूपसतो हेतुत्वेन तत्रापि न तदनुष्ठानमिति(१) वाच्यं । तथा सति त्र्याहनिमित्तकश्राद्धादौ पूर्व्वदिने त्र्याहाभावात् तदङ्गनिरामिषभोजनाद्यकरणापत्तेरिति चेत् । न । यत्र पूर्व्वदिने भक्ताश्लेषनिश्चयस्तत्र पूर्व्वदिने देवतावाहनस्येष्टत्वात् ।

प्रकारान्तरेणापि पूर्व्वदिने देवतावाहनाननुष्ठानमुपपादयति, 'अपि चेति,'तदङ्गानुष्ठानं' तदीयवैदिकाङ्गस्य देवतावाहनस्यानुष्ठानं,

(१) तादृशानुष्ठानमिति ग० ।

अपि चेज्याकर्त्तव्यतानिश्चये तदङ्गानुष्ठानं। न चाश्लेषसंशये तन्निश्चयः पूर्व्वदिने। अतः प्रधानेऽधिका-

---

प्रधानकर्त्तव्यतानिश्चयस्य वैदिकाङ्गे निष्कम्पं प्रवर्त्तकत्वात् "कर्त्तव्य-मितिनिश्चित्य" इत्यादिस्मृतेरिति भावः। 'तन्निश्चयः' इज्या-कर्त्तव्यतानिश्चयः, न चैवं त्र्यहादिनिमित्तकश्राद्धादावपि अशौचादि-सन्देहेन कर्त्तव्यतासन्देहात् पूर्व्वदिने तदङ्गनिरामिषभोजनाद्यकर-णापत्तिरिति वाच्यम्। तत्रापि तर्कादिना मानसकर्त्तव्यतानिश्चयात् अन्यथा न निष्कम्पं क्रियत एव। यद्वा सकलशिष्टाचारान्यथानुप-पत्त्या तत्र उत्कटकोटिककर्त्तव्यतासंशयस्यैव प्रवर्त्तकत्वं तदतिरिक्त-स्थले च तन्निश्चयो हेतुरिति। वस्तुतस्तु इदमभ्युपगमवादेन, प्रधान-कर्त्तव्यतानिश्चयस्य वैदिकाङ्गप्रवृत्तौ तदङ्गफले वा कारणत्वे माना-भावादतः प्रथमपक्षस्यैवोपसंहरति, 'अत इति, 'प्रधाने' स्फराश्लेषे-ज्यायां, यः 'अधिकारः' निष्कम्पं प्रवर्त्तकः स्फराश्लेषनिमित्तनिश्चयः, तस्य पूर्व्वदिनेऽभावात् न तदीयवैदिकाङ्गे देवतावाहने 'अधिकारः' निष्कम्पं प्रवर्त्तक इत्यर्थः।

यद्वा अधिक्रियते अनेन इत्यधिकारः कर्त्तव्यतानिश्चयः, तेन प्रधाने कर्त्तव्यतानिश्चयाभावात् न अङ्गे देवतावाहने 'अधिकारः' निष्कम्पं प्रवर्त्तकः इत्यर्थः। तथा च चरमपक्षस्यैवायमुपसंहार इति ध्येयम्।

ननु तथापि स्फाश्लेषरूपनिमित्तनिश्चयाभावेऽपि "यदि न स्या-त्ततः किं स्यात्" इतिन्यायेन सकम्पप्रवृत्तौ बाधकाभावेन तादृशप्रवृत्त्या

राभावान्नाङ्गेऽधिकार इति नावाहनं पूर्व्वदिने। यदि च यदि न स्यादितिन्यायेन कुर्य्यात्तदा अनधिकृत-कर्तृकत्वेन निष्फलं स्यात्। स्पर्शाश्लेषे सतीज्याकर्त्तव्यता-निश्चयेपि नावाहनं, पूर्व्वदिनस्याङ्गस्याभावादिती-

पूर्व्वदिनजनितदेवतावाहनात् फलोत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यत आह, 'यदी-त्यादि, "सन्दिग्धे परलोकेऽपि त्याज्यमेवाशुभं जनैः[१]। यदि न स्यात्ततः किं स्यादस्ति चेन्नास्तिको हतः" इति न्यायेनेत्यर्थः। 'कुर्य्यात्' पूर्व्वदिने सङ्कल्पं करोति, 'तदा' तथापि, 'अनधिकृत-कर्तृकत्वेन' निष्कम्पप्रवृत्तिजनकनिमित्तनिश्चयाभाववत्कर्तृकत्वेन, 'नि-ष्फलं स्यादिति निष्फलं भवतीत्यर्थः। निमित्तनिश्चयस्य स्वप्रयोज्य-नैमित्तिकेज्याद्वारा तज्जन्यव्यापारं प्रति हेतुत्ववत्तदीयवैदिकाङ्गजन्य-व्यापारं प्रत्यपि स्वप्रयोज्यतदङ्गद्वारा हेतुत्वात्। न चैवमुपराग-श्राद्धादावपि निमित्तीभूतोपरागादिसंशयात् कृतस्य तद्वैदिकाङ्ग-पूर्व्वदिननिरामिषभोजनस्य निष्फलत्वापत्तिरिति वाच्यं। इष्टत्वात्।

यद्वा तत्रोपरागसंशयेपि शिष्टाचारादुत्कटकोटिकनिमित्तज्ञान-मेव हेतुः, तदतिरिक्तस्थल एव निमित्तनिश्चयो हेतुरिति भावः।

ननु तथाप्युत्तरदिने स्पर्शाश्लेषेज्याकर्त्तव्यतानिश्चये जाते देवता-वाहनकरणसम्भवात्तदपि देवतावाहनं फलजनकं स्यादित्यत आह, 'स्पर्शाश्लेष इति, 'निश्चयेपीति, सतीति शेषः। 'नावाहनं' नोत्तर-

(१) बुधैरिति ख॰।

ज्यायां आवाहनबाध एव। मङ्गले तु विघ्नज्ञानवानधिकारीत्युक्तं तच्च संशयेप्यस्ति। प्रधाने कर्त्तव्यतानिश्चयोऽस्त्येवेति द्वारसन्देहेऽपि युक्तमनुष्ठानं।

दिनकृतमात्राह्वनं, फलजनकमिति शेषः। 'अङ्गस्य' तज्जनिताङ्गापूर्व्वजनकस्य 'आवाहनबाध एव' आवाहनस्य सफलत्वबाध एव।

ननु पूर्व्वदिने देवतावाहनाकरणे स्फ्याश्लेषज्यातः कथं फलसिद्धिः अङ्गहानेर्न भवत्येव फलमिति चेत्। न। सकलवैदिकमीमांसकैः पूर्व्वदिने तदकृत्वापि तद्यागानुष्ठानात्। न चातएव न तत्र तस्याङ्गत्वमिति वाच्यं। प्रकृतिवद्विकृतिरितिन्यायेन तदङ्गत्वस्यावश्यकत्वात्, न्यायलब्धसहकारित्वस्यापि मीमांसकैर्विधौ भानाभ्युपगमात्। न च नित्यवन्नैमित्तिकेपि किञ्चिदङ्गहानावपि फलसिद्धिरिति वाच्यं। तर्हि पूर्व्वदिनस्याङ्गस्य बाधेप्युत्तरदिने देवतावाहनापत्तेः किञ्चिदङ्गहानावपि कर्म्मनिष्पत्त्यभ्युपगमे ततएव यागनिष्पत्तिसम्भवेन प्रयत्नगौरवादङ्गाननुष्ठानापत्तेश्चेति। मैवं। स्फ्याश्लेषसंशयस्थले तस्यानङ्गत्वात् प्रकृतिवद्विकृतिरितिन्यायेनाङ्गत्वे कल्प्यमाने यत्र न बाधकं तत्रैव कल्पनात्। अत्र तु अधिकाराभावस्यैव बाधकत्वात्। यत्र तु आप्तवाक्यादिना स्फ्याश्लेषनिश्चयस्तत्र पूर्व्वदिने तत्कर्त्तव्यमेवान्यथाङ्गबाधात्। अतएवैकादशाहक्रियमाणेऽधिवासाङ्गकगोयागविकृतीभूते वृषोत्सर्गेऽधिवासो नाङ्गं, कार्त्तिक्यादिक्रियमाणे त्वङ्गमेव। एवमशौचमध्यक्रियमाणे कर्म्मणि सन्ध्याया नाङ्गत्वं तदनिरिक्तस्थले त्वङ्गमेव। प्रकृतिविकृतिन्यायेनाङ्गत्वे कल्प्यमाने यत्राशौचादि बाधकान्तरं वा न वर्त्तते

भविष्यद्विवाहादावाभ्युदयिकेऽपि तज्ज्ञानवानधिकारी तथैवाचारात्। नन्वङ्गानां प्रधानविधिविधेयत्वं। न च ग्रन्थादिसमाप्तौ प्रधानविधिरस्ति। न च तत्-

---

तत्रैवाङ्गत्वस्य कल्पनादिति दिक्। प्रकृतेऽनुष्ठानमुपपादयति, 'मङ्गलेत्विति, 'विघ्नज्ञानवानिति विघ्नज्ञानमात्रं कारणमित्यर्थः। न चैवं द्वाराभावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वे गौरवं लाघवात् तज्ज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वस्यैवोचितत्वादिति वाच्यम्। आचारानुमितश्रुत्या विघ्नज्ञानमात्रस्य कारणत्वे बोधिते प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वादिति भावः।

ननु नैमित्तिके निमित्तनिश्चयवानधिकारीत्युक्तं तत् कथं विवाहादिनिमित्तसंशयेपि नैमित्तकश्राद्धानुष्ठानमित्यत आह 'भविष्यदिति, तत्राचारबलात् निमित्तज्ञानमात्रमेवाधिकार इत्यर्थः। नैमित्तिके निमित्तनिश्चयवानधिकारीति नियमो वृषोत्सर्गादाविति भावः। न च विवाहो न निमित्तं किन्तु सीमन्तोन्नयनादिवद्विवाहे श्राद्धमङ्गमेव, तथा च तत्सन्देहेपि तत्र प्रवृत्तौ न किञ्चिद्बाधकमिति कथं 'भविष्यदितिग्रन्थोत्थितिरिति वाच्यं। नूतनगृहप्रवेशादौ लौकिकविवाहादौ च वृद्धिश्राद्धं नाङ्गम्, "दृष्टे पुंसवने चैव सीमन्तोन्नयने तथा। एतेष्वेव प्रधानेषु श्राद्धकर्माङ्गमिष्यते" ॥ इति वचनान्नैमित्तिकमेवेत्यभिप्रायात्।

अन्ये तु ननु दृज्याकर्त्तव्यतानिश्चयाभावात् पूर्व्वेदने तदङ्गानुष्ठानमित्ययुक्तं विवाहसन्देहेपि तदङ्गाभ्युदयिकाचरणादित्यत आह

कर्त्तव्यताबोधकस्य लौकिकप्रमाणस्य शास्त्रमेकदेशो युज्यते। तस्य तन्निरपेक्षत्वादिति चेत्। न। अपूर्व्व-जनकाङ्गानां तथात्वात् आचारानुमितश्रुत्या प्रधान-विधिं विनापि तदङ्गत्वविधानाच्च।

'भविष्यदितीत्याहुः। मङ्गले व्यापकाभावात् प्रारब्धकर्म्मीयवैदि-काङ्गत्वासम्भवमाशङ्कते 'नन्विति, 'अङ्गानां' तदीयवैदिकाङ्गानां, तदीयवैदिकाङ्गत्वञ्च प्राङ्निरुक्तमेव(१) यथाश्रुते लौकिकाङ्गे(२) व्यभि-चारापत्तेः, यागादेरपि शरीरात्मादेः यत्नादेश्च सहकारितारूपा-ङ्गत्वाश्रयतया तत्रापि व्यभिचारापत्तेश्च। 'ग्रन्थादिसमाप्तौ' ग्रन्थादि-समाप्तिस्थले, 'प्रधाने विधिरस्ति' 'प्रधाने' मङ्गलविधिप्रकारीभूत-मङ्गलनिष्ठस्वसहकारिताके प्रारब्धकर्म्मणि,(३) 'विधिरस्ति', तथाच तत्कर्त्तव्यताबोधकविधिसाकाङ्क्षविधिबोधितत्वस्य तदीयवैदिकाङ्गत्व-व्यापकतया व्यापकाभावान्मङ्गले प्रारब्धकर्म्मवैदिकाङ्गत्वासम्भव इति भावः।

ननु प्राथमिकं विधित्वमतन्त्रं गौरवात् किन्तु तद्बोधक(४)प्रमाण-साकाङ्क्षविधिविधेयत्वमेव तदीयवैदिकाङ्गत्वव्यापकं लाघवात् तच्चानु-

(१) प्रधानफलातिरिक्तफलाजनकत्वे सति प्रधानजनकव्यापारजनकत्वेन वेदबोधितत्वमित्यर्थः।

(२) नैमित्तिकाङ्गे इति क०।

(३) प्रधानकर्म्मणीति क०।

(४) प्रधानकर्त्तव्यताबोधकेत्यर्थः।

अपि च प्रधानकर्त्तव्यताबोधकबोध्यकर्त्तव्यताकत्वं प्रयोजकं तच्चेहाप्यस्ति, प्रतिबन्धकाभावस्य सकल-

मानादिलौकिकप्रमाणादावपि सम्भवत्येवेत्यत आह 'न चेति नवेत्यर्थः। 'शास्त्रं' मङ्गलबोधकवेदः, 'एकदेशः' साकाङ्क्षः, 'तस्य' लौकिक-प्रमाणस्य, 'निरपेक्षत्वादिति आकाङ्क्षायाः शब्दमात्रधर्मतया आकाङ्क्षाया अनिरूपकत्वादित्यर्थः। तथा चैतदपि मङ्गले नास्तीति भावः। 'अपूर्व्वजनकाङ्गानां' अपूर्व्वद्वारा तदीयवैदिकाङ्गानां, 'तथात्वात्' तद्विधिविधेयत्वनियमात्[५] तथा चोक्तनियमोऽप्रयोजक इति भावः।

केचित्तु तथा चापूर्व्वद्वारकत्वं[६] उपाधिरिति भावः इत्याहुः। तदसत् योगाङ्गप्राणायामादौ भेषजपानाङ्गभेषजाभिमन्त्रणादौ च साध्याव्यापकत्वात् तेषां पापनाशादिद्वारैवाङ्गत्वात्।

व्यभिचारमप्याह, 'आचारेति, 'प्रधानविधिं विनापि' प्रारब्धकर्म्मविधिं विनापि, 'तदङ्गत्वविधानाच्च' तथाविधाचारानुमितश्रुत्या मङ्गलस्य प्रारब्धकर्म्मजन्यसमाप्तिजनकत्वप्रकारेण बोधनाच्च तथा च साध्याभाववतो मङ्गलस्यैव निश्चितहेतुमत्त्वात्तत्रैव व्यभिचार इति भावः। यथा च मङ्गलविधेः प्रारब्धकर्म्मजन्यसमाप्तिजनकत्वप्रकारेण बोधजनकत्वं तथोपपादितमधस्तात्।

(५) प्रधानविधिविधेयत्वनियमादित्यर्थः।
(६) अपूर्व्वजनकत्वमिति ख०, ग० च।

कार्य्यहेतुत्वेन लौकिकप्रमाणस्यापि तत्सापेक्षत्वात्। ननु यागादिवत् प्रधानदेश-कालान्वयस्तदङ्गे मङ्गले स्यादिति चेत्। न। असाधारणेऽपूर्व्वजनके चाङ्गे तदन्वयात्।

उभयत्रैव विधिलमतन्त्रं गौरवादित्याशयेनाह, 'अपि चेति' 'प्रधानेति, प्रधानकर्त्तव्यताबोधकापेक्षणीयबोध्यकर्त्तव्यताकत्वमित्यर्थः। 'प्रयोजकं' वैदिकाङ्गत्वव्यापकं, 'इहापि' मङ्गलेपि, 'प्रतिबन्धकाभावस्य' मङ्गलजन्यविघ्नध्वंसस्य, 'सकलकार्य्यहेतुत्वेन' सकलप्रारब्धकर्म्मजन्यसमाप्तिहेतुत्वेन, 'लौकिकप्रमणस्यापि' प्रारब्धकर्म्मकर्त्तव्यताबोधकलौकिकप्रमाणस्यापि, 'तत्सापेचत्वात्' मङ्गलकर्त्तव्यताबोधकसापेक्षत्वात्। एतच्चापाततः अपेक्षाया दुर्व्वचत्वात्। ननु तद्देश-कालसहकारेणैव व्यापारजनकत्वस्य तदीयवैदिकाङ्गत्वव्यापकतया मङ्गलस्य प्रारब्धकर्म्मवैदिकाङ्गत्वे(१) तद्देश-कालसहकारेणैव विघ्नध्वंसजनकत्वं स्यात्। न चेष्टापत्तिः, देशान्तरे कालान्तरेपि शिष्टैर्मङ्गलाचरणादित्याशङ्क्यते, 'यागादिवदिति अङ्गयागादिवदित्यर्थः। 'प्रधानदेश-कालान्वयः' प्रारब्धकर्म्मदेश-कालसहकारेणैव व्यापारजनकत्वं, 'तदङ्गे' तदीयवैदिकाङ्गे, क्वचित्तु वतिशून्यः पाठः, तत्र यागादि यत्प्रधानं तद्देश-कालान्वयः यागाद्यङ्गे स्यादित्यर्थः। यद्यपि स्थूलदेश-कालात्वादाय मङ्गलस्यापि तदुभयान्वयसम्भवः, सूक्ष्मदेश-कालत्वादाय प्रयाजादेरप्यसम्भवस्तथापि

---

(१) प्रारब्धकर्म्माङ्गकत्वे इति क०।

अतएव बद्धशिखत्वादौ न प्रधानदेशकालान्वयः। न च दुरिताभावे स्वतः सिद्धे साङ्गमङ्गलानुष्ठानं निष्फल-

---

प्रधानकर्त्तव्यताबोधकप्रमाणेन यादृशापराह्लादिकाले दक्षिणाप्लव-नादिदेशे प्रधानानुष्ठानं बोधितं तदीयवैदिकाङ्गानां तथाविधदेश-कालसहकारेणैव व्यापारजनकत्वनियम इत्यर्थः। लौकिकस्य प्रधानत्वे तु देश-कालनियमः केनापि न बोधित इति भावः।

'असाधारण इति, 'अङ्गे' वैदिकाङ्गे, 'तदन्वयात्' प्रधानदेश-कालसहकारेणैव व्यापारजनकत्वनियमात्, अत्रापूर्व्वजनकाङ्गत्वमात्रं शिखाबन्धने व्यभिचारीति तद्वारणाय 'असाधारणेति, 'असाधारणत्वञ्च न यावद्वैधकर्म्माङ्गान्यत्वं, शिखाबन्धनस्यापि वामागमबोधितायनङ्गत्वेन तथात्वात् किन्तु वैधफलजनकताच्छेदकद्यावच्छिन्नस्यानङ्गत्वं। न च शिखाबन्धनं तथा, बहुतरकर्म्माङ्गत्वात्। दक्षिणागमबोधितयावत्-कर्म्मानङ्गत्वं वा तत्[१]। शिखाङ्कयावत्कर्म्माङ्गान्यत्वं तदिति केचित्। असाधारणत्वमात्रं पापक्षयद्वारा यागाङ्गभूते आसन-प्राणायामादौ व्यभिचारीति तद्वारणाय 'अपूर्व्वजनकेति, अपूर्व्वजन-काङ्गत्वञ्च अपूर्व्वद्वाराङ्गत्वं, अन्यथा समाप्तिकामनया दिनान्तरक्रिय-माणे शिवपूजादिरूपमङ्गले[२] आनुषङ्गिकादृष्टजनके व्यभिचारा-पत्तेः। न च पूर्व्वदिनविहिताधिवासाश्वमेधाङ्गभूताश्वरक्षण-लक्ष्मीपूजा-

---

(१) असाधारणत्वमित्यर्थः।
(२) शिवनमस्कारादिरूपमङ्गले इति ख॰, ग॰ च।

मिति तद्वेदाप्रामाण्यं। लोकावगतकारणे हि दुरिते सति वेदेन तस्य तद्ध्वंसजनकत्वं बोध्यते, न तु तदुल्लङ्घ्य।

ङ्गचतुष्पथदीपदानादौ(१) व्यभिचार इति वाच्यं। विशेषविधिं विनेति विशेषणात्।

ननु केशस्य चिकुरसंयोगविशेषः शिखा तद्बन्धनञ्च तदनुकूलक्रिया सा च नाङ्गं किन्तु शिखैव विशिख इति श्रवणात् तस्याश्च नापूर्व्वद्वाराङ्गत्वं स्थिरत्वेन परमापूर्व्वकालपर्य्यन्तस्थायित्वात् तथाच किमसाधारणत्वविशेषणेनापूर्व्वजनकत्वदानेनैव वारणात्। न च शौचादिहेतुम्हद्ग्रहणादौ व्यभिचारवारणाय तदिति वाच्यं। तस्याप्यपूर्व्वाजनकत्वात् अशुद्ध्यात्मकवैधकर्म्मप्रतिबन्धकादृष्टध्वंसरूपत्वात्(२) शौचपदार्थस्येति, मैवं शिखामात्रं हि नाङ्गं, किन्तु मन्त्रविशेषविशिष्टैव, अन्यथा मन्त्रोपदेशवैयर्थ्यात् विशिष्टा च न परमापूर्व्वपर्य्यन्तस्थायिनी मन्त्रस्यास्थिरत्वात् अतोऽदृष्टं द्वारमावश्यकं। न च विशिष्टस्य तावत्कालानवस्थायित्वेपि न चतिः कारणतावच्छेदकपूर्व्वसत्त्वस्यानपेक्षितत्वादिति वाच्यं। तत्पूर्व्वसत्त्वमप्यपेक्षितमित्यन्यत्र व्यवस्थापितत्वात् अन्यथा व्यभिचारात्। मास्तु वा कारणतावच्छेदकपूर्व्वसत्त्वमपेक्षितं तथापि मन्त्रपूर्व्वकशिखाबन्धनानन्तरं त्रुटिकाबन्धनादिकाले कराभिघातादिना मन्त्रपूर्व्वकसंयोगविशेषात्मकशिखानाशेपि कर्म्मणोऽङ्गवैगुण्यवारणायादृष्टं द्वारमावश्यकं। न चादृष्टस्य द्वारत्वेऽदृष्टोत्पत्त्यनन्तरं शिखामोचनेपि कर्म्म साङ्गं स्यादिति वाच्यं। मोचनस्य स्वप्रतियोगिजन्यत्वसम्बन्धेनादृष्टनाशकत्वात्।

(१) अम्बरत्यागादाविति ख०, ग० च।

(२) अशुद्ध्यात्मकप्रतिबन्धकाधर्म्मध्वंसरूपत्वादिति क०।

अतएव तत्त्वज्ञानवतो भोगार्थं निषिद्धानुष्ठानं दोषाभावान्नाधर्म्मजनकमिति न तद्वेदाप्रामाण्यं। प्रमाणा-

---

मोक्षणञ्च न मन्त्रपूर्वकतत्संयोगविशेषध्वंसमात्रं, तथा सति जुटिकाबन्धनादिकाले कराभिघातादिना तादृशसंयोगविशेषनाशे अदृष्टनाशात् कर्म्मणो निष्फलत्वापत्तितादवस्थ्य(१) किन्तु तादृशसंयोगविशेषसामग्र्यसमवहितोत्पत्तिकमन्त्रपूर्वकतत्संयोगविशेषनाश एव मोक्षणमिति भावः। लन्तानुयायिनस्तु निरुक्तमोक्षणं न तदृष्टनाशकं किन्त्वङ्गापूर्व्ववत् स्वजन्यपरमापूर्व्वान्तरमेव तददृष्टनाशकं मोक्षणेपि कर्म्म साङ्गं भवत्येव, किन्तु "सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन तु" इत्यनेन सार्व्वकालिकशिखाधारणस्यापि विहिततया तदकरणात् पुरुषस्य प्रत्यवायमात्रं, न च स्वजन्यपरमापूर्व्वस्य तदपूर्व्वनाशकत्वे यत्र एकयैव शिखया नानाकर्म्मानुष्ठानं तत्र प्रथमकर्म्मजन्यपरमापूर्व्वेणैव तज्जन्यापूर्व्वनाशात् द्वितीयादिकर्म्मणोऽङ्गवैगुण्यापत्तिरिति वाच्यं। प्रथमकर्म्मजन्यपरमापूर्व्वेण तदपूर्व्वनाशेप्यवस्थितशिखया पुनरपूर्व्वान्तरजननात्। न च मन्त्रपूर्व्वकशिखाया उत्पत्तिसम्बन्धेनैवापूर्व्वजनकत्वमन्यथा धारावाहिकापूर्व्वोत्पत्तिप्रसङ्गादिति कथमवस्थितशिखयाऽपूर्व्वान्तरोत्पत्तिरिति वाच्यम्। शिखाजन्याङ्गापूर्व्वं प्रति शिखाजन्याङ्गापूर्व्वस्य प्रतिबन्धकत्वादेव धारावाहिकापूर्व्वानुत्पत्तेः क्रमिकशिखाद्वयस्थले द्वितीयशिखयाऽपूर्व्वजननेपि क्षतिविरहात् प्राथमिकशिखाजन्यापूर्व्वत एव कर्म्मसाङ्गतोपपत्तेरित्याहुः।

---

(१) कर्म्मणोऽङ्गवैगुण्यतादवस्थ्यादिति ख०, ग० च।

न्तरात् स्वतःसिद्धदुरिताभावावगतौ मङ्गलाकरणे नित्यवदनुष्ठानं शिष्टानां भज्येतेति चेत्। न। विघ्नज्ञानवतो नित्यवदनुष्ठानादिति सम्प्रदायः(१) ॥ १ ॥

'बद्धशिखत्वादाविति शिखाबन्धनादावित्यर्थः। यद्वा बद्धशिखादावित्यर्थः, तेन बन्धनस्थानङ्गत्वेऽपि न क्षतिः। 'न प्रधानदेश-कालान्वयः' न प्रधानदेश-कालसहकारेणैवाङ्गापूर्वजनकत्वनियमः। 'न चेति, 'स्वतःसिद्धे' दुरितकारणाभावप्रयुक्ते, 'निष्फलं' विघ्नध्वंसानुपधायकं, ध्वंसं प्रति प्रतियोगिनोऽपि हेतुत्वादिति भावः। 'तद्वेदाप्रामाण्यमिति विशेषणीभूतविघ्नध्वंसं प्रत्यपि जनकताबोधकस्य "निर्विघ्नसमाप्तिकामो मङ्गलमाचरेत्" इति विशिष्टसमाप्तिकारणताबोधकवेदस्याप्रामाण्यमित्यर्थः। यद्यपि फलोपधायकत्वं न विध्यर्थः, किन्तु स्वरूपयोग्यत्वं तस्य च सहकारिविरहेण क्वचित् फलानुपधानेऽपि सम्भवात् कुतोऽप्रामाण्यं तथापि साङ्गवैदिककर्मत्वव्यापकं फलोपधानमतस्तदभावेन साङ्गे तस्मिन् साङ्गवेदबोधितकर्मत्वाभावः सिध्यन् तद्बोधकविधेः वेदत्वाभावमादाय(२) सिद्ध्यति, वेदत्वाभावश्च सिध्यन् शब्द-तदुपजीविप्रामाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थके तस्मिन् प्रमाणत्वाभावमादायैव पर्य्यवस्यतीतिक्रमेण प्रामाण्यं स्यादिति भावः। 'लोकावगतकारणे हीति, 'हि' यस्मात्, 'लोकावगतकारणे दुरिते सतीति योजना, 'वेदेन' वेदसहकृतप्रामाणान्तरेण, वेदस्य

---

(१) सम्प्रदायविद इति ख०।

(२) वेदत्वञ्च शब्द-तदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थकप्रमाणशब्दत्वम्।

मैवम् मङ्गलं विनापि प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तेः। न च तेन विनापि सिध्यतस्तदङ्गम्। न च जन्मान्तरीयं तत्, जन्मान्तरीयग्रन्थादिकमुद्दिश्य शिष्टैस्तदकरणात्। ननु यथा पुत्रेष्टौ कर्मसाङ्गुण्ये ऐहिकफलाभावे आमु-

---

फलोपधायकत्वावेधकत्वाद्यथाश्रुतासङ्गतेः। 'तस्य' मङ्गलस्य, 'तध्वंस-जनकत्वं' दुरितध्वंसोपधायकत्वं, 'न तु तदुत्पत्त्या' न लोकावगतकारण-दुरितं विना, तथा च दुरितध्वंसजनने दुरितस्याप्यङ्गतया साङ्ग-त्वाभावादेव तत्र विशिष्टाभावसिद्धिः, न तु वेदस्य प्रामाण्याभावादिति भावः। एतदेव दृष्टान्तेन द्रढ़यति, 'अतएवेति, 'निषिद्धानुष्ठानं, इत्युपलक्षणं विहितानुष्ठानमपि न धर्मजनकमित्यपि बोध्यम्। 'मङ्ग-लाकरण इति, निष्फलत्वादिति(१) भावः। 'विघ्नज्ञानवत इति, तथा च सर्व्वेषां शिष्टानां नित्यवदनुष्ठानमेवासिद्धमिति भावः। 'सम्प्रदायः' मीमांसकसम्प्रदायः ॥ १ ॥

इह खलु सकलशिष्टैकवाक्यतयेत्यारभ्य सम्प्रदायमतं,(२) तत् दूषयति 'मैवमिति, मङ्गलव्यापारीभूतस्य तज्जन्यविघ्नध्वंसस्य स्वोत्प-त्त्यवच्छेदकजातीयतासम्बन्धेन फलीभूतसमाप्तिकर्तृशरीरनिष्ठतया समाप्तिकारणत्वं, उत आश्रयतासम्बन्धेन तादृशात्मनिष्ठतया(३) वा, आद्ये व्यभिचारमाह, 'मङ्गलं विनापीत्यादिना, 'मङ्गलं विनापि'

---

(१) कर्त्रैकफलत्वादितीति ग०।
(२) सम्प्रदायविदां मतं इति ख०।
(३) फलीभूतसमाप्तिकर्तृनिष्ठतयेत्यर्थः।

ष्मिकं फलं तथा साङ्गेऽपि मङ्गले यत्र न फलं तत्रामुष्मिकफलमिति चेत्। न। तत्र पुत्रमात्रस्य कामनाश्रवणात्।

ऐहिकमङ्गलं विनापि, 'प्रमत्तानुष्ठितेति, प्रमत्तनास्तिकशरीरे कर्तृतासम्बन्धेन समाप्त्युत्पत्तेरित्यर्थः। तथा च ऐहिकमङ्गलाभावेन समाप्तिकर्त्तरि तच्छरीरे वा विघ्नध्वंसस्योत्पत्तेरसम्भवात् स्वोत्पत्त्यवच्छेदकजातीयत्वसम्बन्धेन विघ्नध्वंसो व्यभिचारीति भावः।

ननु जन्मान्तरीयशरीरकृतमङ्गलादेव प्रमत्तादिशरीरे विघ्नध्वंसोत्पत्तिरित्यतो न व्यभिचार इत्यत आह, 'न चेति, 'तेन विनापि' अव्यवहितपूर्व्वक्षणे तेन विनापि, 'सिद्धतः' उत्पद्यमानस्य, 'तदङ्गं' तत्कारणं, तथा च जन्मान्तरकृतमङ्गलान्नास्तिकशरीरे विघ्नध्वंसोत्पादे विघ्नध्वंसं प्रति मङ्गलं कारणमेव न स्यात् अव्यवहितपूर्व्ववर्त्तित्वस्य कारणताशरीरत्वादिति भावः। अन्यमभिप्रेत्य शङ्कते, 'न चेति, 'जन्मान्तरीयमिति जन्मान्तरीयमङ्गलाज्जन्मान्तरोत्पन्नं विघ्नध्वंसवत्त्वमित्यर्थः। 'तत्' प्रमत्तकर्तृकसमाप्तौ कारणं, 'जन्मान्तरीयग्रन्थमुद्दिश्येति[१] जन्मान्तरीयग्रन्थसमाप्तिमुद्दिश्येत्यर्थः। तथा च जन्मान्तरीयग्रन्थसमाप्तिमुद्दिश्य मङ्गले शिष्टप्रवृत्त्यापत्त्या यथोक्तक्रमेण मङ्गलस्य[२] न समाप्तिकारणत्वमिति भावः।

पुत्रेष्टेरपि जन्मान्तरीयपुत्रमुद्दिश्य न क्रियत इति भ्रमेणाशङ्कते, 'यथेति तथा च तत्र यथा जन्मान्तरीयपुत्रमुद्दिश्य शिष्टैः करणप्रस-

---

(१) जन्मान्तरीयग्रन्थादिकमुद्दिश्येतीति ग०'।
(२) मङ्गलजन्यविघ्नध्वंसस्येति ख०।

इह तु प्रारिप्सितसमाप्तिकामनया मङ्गलाचार इति तथैव वेदानुमानात् कारीरीवदासन्नसमयारब्धसमाप्तिः फलम्। नन्वासन्नसमयस्तत्सम्बन्धो वा न मङ्गलजन्य इति समाप्तिमात्रं जन्यं तच्चैहिकामुष्मिकसाधारणमिति चेत्। न। आसन्नसमयस्य स्ववृत्तिसमाप्त्युप

ङ्गरूपबाधकसत्त्वेप्यात्मनिष्ठतया व्यापारीभूतस्यादृष्टस्य हेतुत्वं तथाचापि विघ्नध्वंसस्यात्मनिष्ठतयैव हेतुत्वमिति भावः। भ्रमं निराकृत्य दूषयति, 'तत्रेति, 'कामनाश्रवणादित्यस्य जन्मान्तरीयपुत्रमुद्दिश्यापि शिष्टैः करणादिति शेषः। 'इह त्विति 'फलमित्यन्तमेको ग्रन्थः, 'प्रारिप्सितसमाप्तिकामनया मङ्गलाचारः' प्ररिप्सितसमाप्तिकामनयैव मङ्गलाचारः, जन्मान्तरीयग्रन्थसमाप्तिमुद्दिश्य(१) न मङ्गलाचार इति यावत्। 'तथैव' स्वोत्पत्त्यवच्छेदकजातीयत्वसम्बन्धेन फलीभूतसमाप्तिकर्तृशरीरनिष्ठतया मङ्गलजन्यविघ्नध्वंसस्य समाप्तिकारणताबोधकत्वेनैव, 'वेदानुमानात्' वेदस्यानुमेयत्वात्, 'आसन्नसमयेति मङ्गलानुष्ठानसन्निहितसमयेत्यर्थः। 'फलं' फलोपधानात्मकमङ्गलजन्यताश्रयः। आसन्नसमयस्य विशेषणत्वमभिप्रेत्य शङ्कते, 'नन्विति, 'स्ववृत्तीति, आधेयतया मङ्गलफलीभूतसमाप्तीनां परिचायकत्वादित्यर्थः। तथा च तत्र(२) मङ्गलकार्य्यत्वान्वयेपि न क्षतिरिति भावः। 'तस्मादिति, 'व्यभिचारात्' नास्तिकसमाप्तौ स्वोत्पत्त्यवच्छेदकजातीयत्वसम्बन्धेन

---

(१) स्वोक्तैतत्कारव्यवच्छेद्यमाह जन्मान्तरीयेति।
(२) आसन्नसमयादावित्यर्थः।

लक्षकत्वात्। अन्यथा कारीर्य्यपि नासन्नसमयफला स्यात्। तस्माद्व्यभिचारान्न तदङ्गमिति। अन्ये तु मङ्गलं प्रधानं अदृष्टद्वारा आरब्धकर्मसमाप्तिः फलं तत्कामो-

मङ्गलजन्यविघ्नध्वंसस्य व्यभिचारात्, 'न तदङ्गमिति न स्वोत्पत्त्यवच्छेदकजातीयत्वसम्बन्धेन फलीभूतसमाप्तिकर्तृशरीरनिष्ठतया समाप्तिजनकीभूतं विघ्नध्वंसं द्वारीकृत्य मङ्गलं समाप्तिजनकमित्यर्थः। यद्यपि सति विघ्ने तद्ध्वंसद्वारा तस्याङ्गत्वादिति पूर्व्वमभिधानात् विघ्नस्थलीयसमाप्तित्वमेव कार्य्यतावच्छेदकं तथा च नास्तिकशरीरकर्तृकसमाप्तौ व्यभिचारेपि न क्षतिः तत्कर्तृकसमाप्तेः कार्य्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात्। न च तादृशसमाप्तित्वस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वं वेदेन न बोध्यत इति वाच्यं। कारणतामात्रं हि वेदो बोधयति कार्य्यतावच्छेदकन्तूत्तरकालकल्प्यं, तथापि विघ्नस्थलीयत्वं विघ्नवज्जातीयशरीरकर्तृकत्वं तच्च तादृशशरीरनिष्ठकृतिजन्यत्वं तथाच कृतौ समाप्तिजनकतायां गृहीतायामेव मङ्गले समाप्तिकारणताग्रहसम्भवादन्यथासिद्धिरतो न तत् कार्य्यतावच्छेदकं किन्तु समाप्तित्वमात्रं अतो नास्तिकसमाप्तिरपि कार्य्यतावच्छेदकाक्रान्तेति भावः। एतच्चोपलक्षणं। विघ्नवज्जातीयशरीरनिष्ठकृतिजन्यत्वस्य चाननुगतस्य(१) अभावादनन्तकार्य्यकारणभावापत्तेश्चेत्यपि बोध्यम्।

मीमांसकैकदेशिमतमाह, 'अन्ये त्विति। 'प्रधानं' आरब्धकर्म्मणो नाङ्गं नारब्धकर्म्मजन्यसमाप्तिजनकमिति यावत्। आरब्धकर्म्मजन्य-

(१) नुति-नत्यादिनाश्यस्य विघ्नस्य नानात्वादिति भावः।

ऽधिकारी क्वचित्तु फलाभावः कर्म्मादिवैकल्यात्कारी-रीवत्। न चान्यदापि करणम्। नियतकालीनताहशा-चारेण फलवत्कर्मारिप्समानस्तत्समाप्तिकामो मङ्गल-माचरेदिति श्रुत्या आरम्भसमयकर्त्तव्यताबोधनात्। यथा अग्नावैष्णवमेकादशकपालं चरुं निर्वपेद्दर्शपूर्णमा-

---

समाप्तिश्च चरमवर्णरूपा तद्ध्वंसरूपा वा एतच्चापूर्व्वद्वारकत्वे लौकिक-फलाङ्गत्वविरोध इति पूर्व्वोक्तदोषवारणायाभिहितं। 'आरब्धकर्म्म-समाप्तिः' आरब्धकर्म्मोत्पत्तिः, 'फलं' तस्य फलं, सा चातीन्द्रियत्वेना-लौकिकी एवेति भावः।

नन्वेवं विघ्नध्वंसकामनया मङ्गले शिष्टप्रवृत्तिर्न स्यादित्यनुपपत्ति-माह, 'तत्कामः' इति आरब्धकर्म्मोत्पत्तिकामनैव मङ्गले शिष्टप्रवृत्ति-जनिका न तु विघ्नध्वंसकामनेत्यर्थः। तथा च श्रुतिरपि तथैवोन्नेया, न तु "निर्व्विघ्नसमाप्तिकामो मङ्गलमाचरेत्" इत्याकारिकेति भावः। 'कर्म्मादीत्यादिपदात् कर्तृ-साधनयोः परिग्रहः। 'अन्यदापि' आरब्धकर्म्म-प्राक्कालातिरिक्तकालेपि, 'करणमिति, अपूर्व्वं जनयत्वितिशेषः। 'आरम्भ-समयकर्त्तव्यताबोधनादिति आरब्धकर्म्मपूर्व्वसमयकर्त्तव्यताबोधना-दित्यर्थः। तथा च तज्जन्यापूर्व्वं प्रति तादृशसमयस्यापि हेतुत्वात् अन्यदा तत्करणान्नापूर्व्वमिति भावः। 'अग्नावैष्णवमिति छान्दसः, अग्नौ वैष्णवमेकादशकपालं चरुं निर्व्वपेदित्यर्थः। यद्वा अग्निदेवताक-विष्णुदेवताकमेकादशकपालं तच्च संस्कृतं चरुं निर्व्वपेदित्यर्थः। अग्निश्च विष्णुश्च अग्नाविष्णू, तौ देवतेऽस्येति व्युत्पत्तेः। 'प्रधानायाः'

सावारिसमान इति श्रुत्याऽरम्भणीयेष्टेः प्रधानायाः दर्शारम्भसमयकर्त्तव्यत्वम् कामनोपाधिकार्यत्वेप्यारम्भसमये[1] नियतमनुष्ठानम् आरब्धकर्मसमाप्त्यर्थिनोपायत्वेनावश्यन्तदनुष्ठानात्। न च काम्यत्वे परि-

---

दर्शजन्यफलाजनिकायाः, 'कर्त्तव्यत्वमिति, बोध्यत इति शेषः। ननु मङ्गलस्याङ्गत्वेऽङ्गवैगुण्यभिया अनायत्या आरम्भसमयेऽवश्यं तत्करणं घटते अनङ्गत्वे चारम्भसमयेऽवश्यं कथं तत्करणं, न ह्यारम्भणीया दर्शसमयेऽवश्यं क्रियत इति नियमः, इत्यत आह, 'कामनोपाधिकार्य्यत्वेपीति फलान्तरकामनाधीनेच्छाजन्यकृतिविषयत्वेपीत्यर्थः। 'आरम्भसमये' आरब्धकर्म्मपूर्व्वसमये, 'आरब्धकर्म्मसमाप्त्यर्थिना' आरब्धकर्म्मोत्पत्त्यर्थिना आरब्धकर्म्मकर्त्त्रा, 'उपायत्वेन' तादृशोत्पत्तिरूपेष्टसाधनत्वेन, 'अवश्यं तदनुष्ठानादिति अवश्यमारब्धकर्म्मपूर्व्वसमये तस्य ज्ञानादित्यर्थः। तथा चेष्टसाधनताज्ञाननियमेन इच्छानियमात् प्रवृत्तिनियम इति भावः। नन्वेवं यत्रोत्पत्तिकामनां विनैव कर्म्मारब्धं तत्र मङ्गलं नानुष्ठीयेतेत्याशङ्कते, 'न चेति, 'काम्यत्वे' आरब्धकर्म्मोत्पत्तिकामनाधीनकामनाविषयत्वे, 'परिसमाप्तिकामनां विना' आरब्धकर्म्मोत्पत्तिकामनाविरहेण, 'समाप्तं कर्म्म' उत्पन्नं कर्म्म, 'अलं' समर्थं, 'फलार्थिनः' ग्रन्थप्रयोजनकीर्त्त्यर्थिनः, 'समाप्तौ' उत्पत्तौ, 'अवश्यम्भावादिति तदभावेऽननुष्ठानमिष्टमेवेति भावः। 'विहितेति विहितजन्यप्रधानापूर्व्वत्वादित्यर्थः। विहितजन्यप्रधानापूर्व्वस्य फल-

---

(१) आरम्भकाले इति क०।

समाप्तिकामनां विना फलवत्कर्मारम्भेपि तदनुष्ठानं न स्यादिति वाच्यम्। समाप्तं कर्म फलीयालमिति फलार्थिनः समाप्तौ कामनावश्यंभावादिति। तन्न। कारीरीजन्यातिशयवद्विहितप्रधानजन्यातिशयत्वात् मङ्गलजन्यापूर्वस्यापि फलसम्पादकाशेषकारणसम्पादकतया आरब्धकर्म्मसमाप्त्यवश्यम्भावापत्तेः फलावश्यम्भावनिश्चयं विना वैदिककर्मानुष्ठानात्। न चैवं, भूयसि

सम्पादकाशेषकारणसम्पादकत्वनियमादिति भावः। अत्र फलपदस्येष्टपरतया पापे व्यभिचारवारणाय विहितजन्येति, विहितत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेन वेदबोधितत्वं, तेन श्येनजन्यपापे न व्यभिचारः। विहितजन्यत्वमात्रोक्तौ फले व्यभिचार इत्यतः प्रधानापूर्व्वेति, अजनितप्रधानापूर्व्वाङ्गापूर्व्वे व्यभिचारवारणायप्रधनेत्यपूर्व्वविशेषणं, प्रधानेत्यस्य विहितेन सहान्वयेऽङ्गप्रधानोभयरूपशिखादिना(१) अङ्गविधया जनितेऽपूर्व्वे व्यभिचारापत्तेः। फलशिरस्कापूर्व्वमेव प्रधानापूर्व्वं तेन दक्षिणादानादिविनाकृतप्रधानजन्यापूर्व्वे न व्यभिचारः। कीर्त्तनाद्यनाश्यत्वमप्यपूर्व्वविशेषणं तेन तन्नाश्ये न व्यभिचारः। फलोपधायकत्वस्य साध्यत्वात् स्वरूपयोग्यत्वस्य मङ्गलजन्यादृष्टेपि सत्त्वात्। यदि च सत्यपि अपूर्व्वे सत्प्रतिपक्षवत् प्रतिकृत्याप्रतिबन्धात्(२) न फलोदय इत्युपगम्यते तदा तदप्रतिरुद्धत्वेनाप्यपूर्व्वं विशेषणीय-

---

(१) शिखादिना उपवीतिपरिग्रहः।

(२) प्रतिकृत्याप्रतिरोधादिति ख०। सत्प्रतिपक्षरूपदुरितेन प्रतिबन्धादिति क०।

साङ्गेऽपि मङ्गले क्वचिदारब्धसमाप्त्यभावात्। न च तच्चामुष्मिकं फलम् ऐहिकमात्रफलत्वात् वैदिककर्मणः फलावश्यम्भावेनागन्तुकदुरितेनाप्यप्रतिबन्धात्। किञ्च यथा कारीर्य्यादिकमग्रिमपुरुषव्यापारं विनैव फल-हेतुः तथा मङ्गलमपि तेन विनैव हेतुः स्यात्।

मिति। न च मङ्गलजन्यापूर्व्वाप्रसिद्ध्या पक्षाप्रसिद्धेः कथमिदमापादन-मिति वाच्यं। मङ्गलं यदि विहितत्वे सति प्रधानापूर्व्वजनकं स्यात्तदा फलसम्पादकाशेषकारणसम्पादकापूर्व्वजनकं स्यादित्यापादनात्। पाप-जनके कर्म्मणि व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं पक्षतावच्छेदकावच्छेदेना-पाद्यसिद्धेरुद्देश्यत्वादिति दिक्। 'आरब्धकर्म्मसमाप्त्यवश्यम्भावापत्तेरिति मङ्गले कृते सर्व्वत्रैवारब्धकर्म्मोत्पत्त्यापत्तेरित्यर्थः। नन्विदमप्रयोजक-मित्यत आह, 'फलावश्यम्भावेति, तन्निश्चयश्च नोक्तनियमं विनेति भावः। इष्टापत्तिमाशङ्क्याह, 'न चैवमिति। न च मङ्गले कृते-ऽवश्यमारब्धकर्म्मोत्पत्तिरित्यर्थः। 'भूयसीति प्रौढ्या, 'समाप्त्यभावात्' उत्पत्त्यभावात्,(१) 'ऐहिकमात्रेति स्वोत्पत्त्यवच्छेदकजातीयत्वसम्ब-न्धेन फलीभूतारब्धकर्म्मोत्पत्तिजनककर्तृशरीरनिष्ठतयैव मङ्गलजन्या-पूर्व्वस्यारब्धकर्म्मोत्पत्तिहेतुत्वाभ्युपगमादित्यर्थः। अन्यथा स्वाव-च्छेदकत्वसम्बन्धेन शरीरनिष्ठतया समवायसम्बन्धेन तादृशात्मनिष्ठतया वा आरब्धकर्म्मोत्पत्तिजनकत्वे ः जन्मान्तरीयग्रन्थोत्पत्तिमुद्दिश्यापि मङ्गले शिष्टप्रवृत्त्यापत्तेरिति भावः। ननु मङ्गलपूर्व्वोत्पन्नेन मङ्ग-

---

(१) प्रारब्धसमाप्त्यभावात् तदुत्पत्त्यभावादिति क०।

न चैवं। लोकावगतकारणत्वात्तदपेक्षेति चेत्तर्हि स एव हेतुरस्तु किमनेन। आरब्धकर्म्मजनकदृष्टकारण-

---

लानन्तरोत्पन्नेन वा दुरितेन प्रतिबन्धान्न फलं अस्मन्नये मङ्गलस्य दुरितानाशकतया तत्पूर्व्वोत्पन्नेनापि प्रतिबन्धसम्भवादित्यत आह, 'वैदिकेति, 'फलावश्यम्भावेन' फलावश्यम्भावनियमेन, 'आगन्तुकेति मङ्गलपूर्व्वोत्तरोत्पन्नेत्यर्थः। ननूक्तनियमोऽप्रयोजकः इतरसकलकारण-सत्वे फलावश्यम्भावनिश्चयरूपायाः श्रद्धाया एव वैदिककर्म्मप्रवृत्तौ हेतुत्वादित्यस्वरसादाह, 'किञ्चेति, 'यथेति, कारीर्य्यपि अदृष्टद्वारा हेतुरितिमते नेदं। वस्तुतस्तु अवग्रहनिवृत्तिरेव तत्फलमित्यन्यत्र सुव्यक्तं। 'हेतुः स्यादिति, प्रधानापूर्व्वजनकविहितकर्म्मणोऽग्रिमपुरुष-व्यापारानपेक्ष्यफलजनकत्वनियमादितिभावः। 'नचैवमिति छेदः। शङ्कते 'लोकेति, 'तदपेक्षा' कण्ठाभिघातादेरारब्धकर्म्मकनकत्वे कण्ठा-दिक्रियाद्यपेक्षा, तथा च प्रधानापूर्वजनकविहितकर्मत्वं लोकाव-गतकारणेतराग्रिमपुरुषव्यापारानपेक्ष्यफलजनकत्वस्यैव व्याप्यमन्यथा पुत्रेष्टौ भोजनादिद्वारा भोगजनकादृष्टजनककर्म्मणि च व्यभिचारा-दितिभावः। 'स एवेति कण्ठाभिघातादिरेवेत्यर्थः। 'किमनेन' किं मङ्गलेन, दृष्टकारणसाकल्येऽदृष्टविलम्बेन कार्य्यविलम्बाभावा-दितिभावः। 'तत्समाप्तिसाधनत्वमिति मङ्गलस्य तदुत्पत्तिजनकत्व-मित्यर्थः। 'कर्मनिर्वाहे' कर्मोत्पत्तौ, 'येनेति, तथाच बाधेन तादृशश्रुतिरप्यसिद्धैवेतिभावः। 'मङ्गलं विनापि' ऐहिकमङ्गलं विनापि, 'प्रमत्तनास्तिकेति प्रमत्तनास्तिकशरीरकर्तृकप्रारब्धकर्मोत्पत्तेरित्यर्थः।

सम्पत्तौ पुत्रेष्टिवत्तत्समाप्तिसाधनत्वं[१] श्रुत्या बोध्यत इति चेत् ।°न । तत्र दृष्टकारणसम्पत्तौ पुत्रानुत्पादाद-

---

तथा च ऐहिकमङ्गलाभावेन स्वोत्पत्त्यवच्छेदकजातीयतासम्बन्धेन मङ्गलजन्यापूर्वासम्भवेपि आरब्धकर्मोत्पत्तेस्तेन सम्बन्धेन मङ्गलजन्यापूर्वं तत्र व्यभिचारीतिभावः । 'न तत्कारणमिति न तादृशसम्बन्धेन फलीभूतकर्मोत्पत्त्यवच्छेदकशरीरनिष्ठतया मङ्गलजन्यादृष्टं कर्मोत्पत्तिकारणमित्यर्थः । शङ्कते, 'जन्मान्तरीयेति, 'पुण्यसम्पत्तिः' प्रारब्धकर्मसमाप्तिकामनाकृतमहादेवपूजादिजन्यपुण्यसम्पत्तिः, 'तथापि व्यभिचारादिति स्वोत्पत्त्यवच्छेदकत्वसम्बन्धेन मङ्गलजन्यादृष्टस्य व्यभिचारादित्यर्थः । शङ्कते, 'क्वचिदिति, विघ्नस्थलीयेतरारब्धकर्मोत्पत्तौ कर्मान्तरजन्यपुण्यविशेषसम्पत्तिर्हेतुः, विघ्नस्थलीयारब्धकर्मोत्पत्तौ मङ्गलजन्यमदृष्टं स्वोत्पत्त्यवच्छेदकजातीयत्वसम्बन्धेन फलीभूतारब्धकर्मोत्पत्त्यधिकरणशरीरनिष्ठतया हेतुरित्यर्थः । शिष्टाचारानुरोधादिति भावः । नन्वेवं येन तत्कर्मान्तरं मङ्गलञ्चोभयमेव कृतं तस्य विनिगमकाभावात् परस्परविरुद्धकार्य्यद्वयप्रसङ्गः द्वयोरेव कारणसत्त्वादित्यत आह, 'व्रीहि-यववदिति तत्र यथा परस्पराभावविशिष्टत्वेन व्रीहिकरणक-यवकरणकयागयोः कारणत्वं तथा प्रकृतेपि विघ्नस्थलीयेतरसमाप्तौ स्वोत्पत्त्यवच्छेदकजातीयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकमङ्गलजन्यपुण्यविशेषाभावविशिष्टकर्मान्तरजन्यपुण्यविशेषत्वेन कारणत्वं, विघ्नस्थलीयसमाप्तौ च कर्मान्तर-

---

(१) तत्समाप्तिकारणत्वमिति ख० ।

दृष्टद्वारा पुनेष्टेस्तज्जनकत्वमस्तु। न च कर्म्मनिर्व्वाहे दृष्टसकलहेतुसम्पत्तौ विलम्बो येन मङ्गलजन्यादृष्टा-

जन्यपुण्यविशेषाभावविशिष्टमङ्गलजन्यपुण्यविशेषत्वेन कारणत्वं वैशि-ष्ट्यञ्च एककालावच्छेदेन एकशरीरवृत्तित्वमित्यर्थः। अतएव कृतेपि साङ्गे मङ्गले क्वचित् फलाभावस्तत्र फलबलेन कर्म्मान्तरजन्यपुण्य-विशेषस्य कल्पनादिति भावः। 'तत्सत्त्वसम्भावनयेति जन्मान्तरीय-कर्म्मान्तरजन्यपुण्यसत्त्वसम्भावनयेत्यर्थः। एकाभावविशिष्टापरस्यैव फल-जनकत्वादिति भावः। 'यवप्रयोगे' यवकरणकयागे, 'उभयस्य' मिलि-तस्य, 'अशास्त्रार्थत्वात्' शास्त्रबोधितफलाजनकत्वात्, एतच्चोपलक्षणं शिवपूजादिकर्म्मान्तरमङ्गलोभयकरणादपि समाप्तिदर्शनात् विघ्नस्थ-लीयत्वस्योक्तक्रमेणान्यथासिद्धिसम्पादकतया अननुगततया च कार्य्य-तावच्छेदकत्वासम्भवाच्चेत्यपि बोद्धव्यं। ननु व्रीहि-यवादिविकल्पस्थले-कथं कार्य्यकारणभावः एकजातीयदर्शजन्यापूर्व्वविशेषे तज्जन्यस्वर्ग-विशेषे चोभयोः प्रत्येकं कारणत्वे व्यभिचारात् एकस्मादपि तादृश-कार्य्यविशेषोत्पत्तेः। न चोभयत्र दर्शजन्यतावच्छेदकं वैजात्यद्वयमस्ति तदवच्छिन्नं प्रत्येव प्रत्येकं हेतुत्वं तृणादिवदिति वाच्यं। उभयकरण-कयागादेरपि फलोत्पत्त्यापत्तेः। न चेष्टापत्तिः, अशास्त्रार्थत्वात्, । भिन्नभिन्नावच्छिन्नं प्रति कारणतापि यदि वैकल्पिकी तदा अश्वमेध-वाजपेययोः स्वर्गजनकताया अपि तथात्वापत्तेः। अथ व्रीहिकरणक-यवकरणकयोरुभयोरेव दर्शात्मकत्वादपूर्व्वविशेषं प्रति स्वर्गविशेषं प्रति च दर्शत्वेनैवोभयोरनुगतहेतुता दर्शत्वञ्च जातिविशेषः। न चैवं

पेक्षा स्यात्। अपि च मङ्गलं विनापि प्रमत्तनास्तिकानुष्ठितसमाप्तेर्न तत्तच कारणम्। जन्मान्तरीय-

---

उभयकरणकदर्शादपि फलोदयप्रसङ्ग इति वाच्यं। जनकतावच्छेदकदर्शत्वस्य तद्व्यावृत्तत्वात्। एकधर्म्मावच्छिन्नं प्रत्युभयोर्जनकत्वमेव वैकल्पिककारणता अतएव अश्वमेध-वाजपेययोर्न विकल्प इति चेत्। न। उभयकरणकेपि दर्शव्यवहारात् तत्रापि दर्शत्वसत्त्वात्। न च दर्शत्वेन न कारणता किन्तु उभयकरणकदर्शव्यावृत्तेन दर्शत्वव्याप्यजातिविशेषेण, न हि दर्शत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वपर्य्यन्तं वेदो बोधयतीति वाच्यं। कारणतावच्छेदकैक्येपि यदि वैकल्पिककारणता तदा दण्डयोर्घटजनकत्वस्यापि तथात्वप्रसङ्गात् परस्परविरुद्धवैजात्याश्रययोर्द्वयोर्वैकल्पिककारणतास्थले एकरूपेण कारणत्वस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च। अत्राहुः व्रीहिकरणकयाग-यवकरणकयागयोरुभयोर्जन्यतावच्छेदकमपूर्व्वनिष्ठवैजात्यद्वयमस्ति अतो न परस्परं व्यभिचारः। कारणत्वञ्च तदुभयावच्छिन्नं प्रति प्रत्येकं व्रीहिकरणकयागाभावविशिष्टयवकरणकयागत्व-यवकरणकयागाभावविशिष्टव्रीहिकरणकयागत्वाभ्यां, अतो नोभयकरणकयागादपूर्व्वोत्पत्तिः, न वाश्वमेध-वाजपेययोः कारणतापि वैकल्पिकी एकाभावविशिष्टापरत्वेन कारणताया एव तथात्वात्। व्रीहि-यवकरणकत्वञ्च तज्जन्यपुरोडाशविषयकत्वं तच्च दर्शनिष्ठपरस्परव्यावृत्तजातिद्वयपरिचायकं। न च परस्पराभावविशिष्टत्वेन कारणत्वे व्रीहिकरणकदर्शाव्यवधानकृतयवकरणकदर्शादपूर्व्वानुत्पत्तिप्रसङ्गः उत्पत्तिसम्बन्धेन यागादेरदृष्टजनक-

पुण्यसम्पत्तिस्तत्र हेतुरिति चेत्। न। तथापि व्यभिचारात्। क्वचित् पुण्यसम्पत्तिः क्वचिन्मङ्गलं हेतुरिति

तथा क्षणविलम्बस्य वक्तुमशक्यत्वादिति वाच्यं। बहुतरव्यापारसाध्यतया. अव्यवधानेन तादृशदर्शद्वयोत्पत्तेरसम्भवात्। न च विशिष्टस्य कारणतावच्छेदकत्वे विशेष्यविशेषणभावे विनिगमकाभावेन गुरुतरकार्य्यकारणभावचतुष्टयापत्तिरिति वाच्यं। "व्रीहिभिर्यजेत" इत्यादिश्रुतेरेव विनिगमकत्वात्। तादृशश्रुत्या यागस्यैव कारणत्वबोधनात् न लभावस्य। न च तथापि व्रीहिकरणकयागाभावादिविशिष्टत्व-यवकरणकयागत्वाद्योर्धर्म्मयोर्व्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमकाभाव इति वाच्यं। लाघवात्तयोरेव एकत्र द्वयमिति न्यायेनैव यागनिष्ठतया व्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकत्वाभ्युपगमात्। न च परस्परव्यावृत्तवैजात्यद्वयस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वे वाजपेयाश्वमेधयोरिव व्रीहिकरणक-यवकरणकयोरुभयोरेव तुल्यवदनुष्ठानापत्तिरिति वाच्यं। तादृशापूर्व्वयोर्य्योरेव कामनासत्त्वे इष्टापत्तेः।

केचित् तादृशवैजात्यद्वयावच्छिन्नं प्रति प्रत्येकं लाघवात् व्रीहिकरणकयागत्व-यवकरणकयागत्वाभ्यामेव कारणत्वं न तु परस्पराभावविशिष्टत्वेन व्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकतायाः सिद्धान्तासिद्धत्वात् गौरवाच्च। परस्परकार्य्यतावच्छेदकावच्छिन्नापूर्व्वं प्रति परस्परस्य प्रतिबन्धकतया च नोभयकरणकदर्शादपूर्व्वोत्पत्तिः। न चैवमतिरिक्तप्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावान्तरकल्पने गौरवमिति वाच्यं। तस्य कार्य्यकारणभावग्रहोत्तरकल्प्यत्वेन फलमुखत्वात्। यत्र परस्परं परस्परकार्य्यतावच्छे-

व्रीहि-यववद्विकल्प एवेति चेत्तर्हि तत्सम्भावनया नियतं मङ्गलानुष्ठानं न स्यात् यवप्रयोगे व्रीहेरिव विकल्पे

दकावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकं तच्चैव वैकल्पिकी कारणता। तेनाश्वमेध-वाजपेययोर्जनकता न वैकल्पिकी। न चैवं तत्तदभावव्याप्यपरामर्शयोरप्यनुमितिं प्रति कारणतापि वैकल्पिकी स्यादिति वाच्यं। तयोः परस्परकार्य्यतावच्छेदकावच्छिन्नं प्रति अप्रतिबन्धकत्वात् विशिष्टबुद्धित्वस्यैव तयोः प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वादित्याहुः।

यत्तु दर्शजन्यस्वर्गविशेषनिष्ठमेवोभयजन्यतावच्छेदकं जातिद्वयं, परस्परस्य परस्परकार्य्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्वर्गं प्रति प्रतिबन्धकत्वान्नोभयकरणकदर्शात् स्वर्गोत्पत्तिरिति वदन्ति। तदसत्। उभयकरणकदर्शादपि स्वर्गोत्पत्त्यापत्तेः यागस्याशुविनाशितया स्वर्गोत्पत्तिसमये प्रतिबन्धकासत्त्वात्। परस्परजन्यापूर्व्वस्य प्रतिबन्धकत्वे च व्रीहिकरणकदर्शान्तरकृतयवकरणकदर्शात् स्वर्गानुत्पत्तिप्रसङ्गात्।

अन्ये तु सामान्यतो दर्शत्वेनैव व्रीहिकरणकदर्श-यवकरणकदर्शयोरुभयोरपूर्व्वविशेषं प्रति स्वर्गविशेषं प्रति च हेतुत्वं न तु तयोर्व्विशेषतोऽपि हेतुत्वं किन्तु दर्शसामान्यजन्यतावच्छेदकापूर्व्वनिष्ठवैजात्यव्याप्यं व्रीहिकरणकदर्श-यवकरणकदर्शयोः प्रतिबध्यतावच्छेदकं परस्परव्यावृत्तवैजात्यद्वयं तेन सामान्यसामग्रीसत्त्वेपि प्रतिबन्धकाभावरूपविशेषसामग्र्यभावादेव नोभयकरणकदर्शात् फलावाप्तिः। वस्तुतस्तु प्रत्येकं व्रीहिकरणकदर्शत्व-यवकरणकदर्शत्वाभ्यां प्रतिबन्धकतापि न वाच्या प्रतिबध्यतावच्छेदकवैजात्यद्वयकल्पने प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावद्वयकल्पने

चोभयस्याशास्त्रार्थत्वात्। ननु विधिवाक्यं न फलनियतपूर्व्वसत्त्वं बोधयति किन्तु मङ्गलात् फलमवश्यम्भा-

---

च महागौरवात्। परन्तु दर्शसामान्यजन्यतावच्छेदकापूर्व्वनिष्ठवैजात्यावच्छिन्नं प्रत्येव व्रीहियवोभयकरणकदर्शत्वेन प्रतिबन्धकत्वं। अतएवाव्यवधानेन व्रीहियवप्रत्येकमात्रकरणकयागद्वयसम्भवेपि द्वितीयादपूर्व्वोत्पत्तौ न बाधकं। न च तत्रापि व्रीहि-यवोभयकरणकयागाव्यवहितोत्पन्नप्रत्येकमात्रकरणकयागान्नापूर्व्वोत्पत्तिः स्यात् उत्पत्तिसम्बन्धेन यागादेरपूर्व्वजनकतया क्षणविलम्बस्यापि वक्तुमशक्यत्वादिति वाच्यं। इष्टत्वात्। उभयकरणकयागानन्तरं क्षणैकविलम्बोत्पन्नप्रत्येकमात्रकरणकयागादेवापूर्व्वोत्पादादित्याहुः।

यत्तु यागं प्रत्येव व्रीहियवयोर्वैकल्पिकी कारणतेति। तदसत् स्वत्वध्वंसजनिकाया अनेन देवताप्रीतिर्भवत्वित्याकारिकाया इदं द्रव्यं देवताया भवत्वित्याकारिकाया वा इच्छाया यागत्वेन तत्र व्रीह्यादेर्हेतुत्वे मानाभावात् "व्रीहिभिर्यजेत" इत्यादौ व्रीह्यादिजन्यपुरोडाशविषयकत्वस्यैव तृतीयार्थत्वात् क्लृप्तावेव तृतीयाविभक्तेः शक्ततया जन्यत्वार्थकत्वेपि लाक्षणिकत्वाविशेषात्। यागं प्रति व्रीह्यभावविशिष्टयवत्वादिना कारणत्वस्य व्रीहित्वादिना प्रतिबन्धकत्वस्य वा वक्तुमशक्यत्वाच्च। अनुगतानतिप्रसक्तवैशिष्ट्यस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धस्य च दुर्वचत्वादिति संक्षेपः।

'नन्विति, 'विधिवाक्यं' मङ्गलबोधकविधिवाक्यं, 'फलं' समाप्तिः, 'किन्त्विति, 'मङ्गलात्' स्वजन्यादृष्टोत्पत्त्यवच्छेदकत्वसम्बन्धेन मङ्गल-

वमिति चेत् । न । इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वात् । अथान्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्ग्रहे व्यभिचारो दोषाय, न त्वागमेन तद्ग्रहे । तदुक्तमागममूलत्वाच्चास्यार्थस्य व्यभिचारो न दोषायेति । अतएव यागादेः स्वर्ग-साधनतेति चेत् । न । नियतपूर्व्वसत्त्वस्य ग्राह्यस्याभा-वादागमेनापि बोधयितुमशक्यत्वात् यागजनितस्वर्गे कारीरीजनितवृष्टौ च जातिविशेष एवास्ति । अपरे तु मङ्गलस्यारब्धनिर्व्वाहकत्वं विघ्नसंसर्गाभावद्वारा,

---

सत्त्वात् । यद्वा स्वोत्पत्त्यवच्छेदकत्वसम्बन्धेन मङ्गलजन्यादृष्टसत्त्वात् । 'फलावश्यम्भावं' तदितरसकलकारणसमवधाने सति फलावश्यम्भावं । तथाच व्यतिरेकव्यभिचारो न दोषायेतिभावः । 'तद्ग्रहे' कारणताग्रहे, 'व्यभिचार व्यतिरेकव्यभिचारज्ञानं, 'आगमेन' वेदेन, 'तदुक्तमिति, द्रव्यकिरणावल्यामाचार्य्यचरणैरितिशेषः । 'आगममूल-त्वादिति, 'अस्यार्थस्य' मङ्गले समाप्तिकारणत्वग्रहस्य, 'आगममूलत्वात्' आगमजन्यत्वात्, 'व्यभिचारः' व्यभिचारज्ञानं, 'न दोषायेति तदर्थे इत्यभिमानः । 'स्वर्गसाधनता' वेदेन स्वर्गसाधनताग्रहः, अन्यथा गङ्गास्नानादितोपि स्वर्गोत्पत्त्या व्यभिचारेण कारणताग्रहो न स्यादि-तिभावः । 'आगमेन बोधयितुमशक्यत्वात्' आगमेन प्रमापयितुम-शक्यत्वात्, आगमजन्यज्ञानस्याप्रमात्वापातादिति यावत् । नन्वेवं यागादौ कथं वेदेन स्वर्गसाधनताप्रमा(१) इत्यत आह,'यागजनितेति,

---

(१) स्वर्गसाधनताग्रह इति ख० ।

तथैव प्रतिबन्धकाभावस्य हेतुत्वात्(१) स चाभावः सतो विघ्नस्य ध्वंसोऽनागतस्यानुत्पादश्च कर्म्मनिर्व्वाहसमयस्थायी। विघ्नकारणविनाशद्वारा प्रागभावस्य साध्यत्वं,

---

'कारीरीति, इदं परमतेन। वस्तुतस्तु अवग्रहनिवृत्तेरेव तत्फलत्वादिति बोध्यम्।

मङ्गलमपूर्व्वं जनयति तेन चापूर्व्वेण विघ्नसंसर्गाभावो जायते विघ्नसंसर्गाभावाच्च समाप्तिरिति क्रमेण स्वजन्यापूर्व्वजनितविघ्नसंसर्गाभावद्वारा मङ्गलस्य समाप्तिहेतुत्वमिति केचिन्मीमांसका वदन्ति तन्मतमुपन्यस्यति, 'अपरे त्विति, 'निर्व्वाहकत्वं' समापकत्वं, 'विघ्नसंसर्गाभावेति स्वजन्यापूर्व्वजनितविघ्नसंसर्गाभावद्वारेत्यर्थः। 'तथैव' विघ्नसंसर्गाभावत्वेनैव, 'प्रतिबन्धकाभावस्य' विघ्नाभावस्य, 'अनुत्पादः' प्रागभावः, 'कर्म्मनिर्व्वाहसमयस्थायी' कर्म्मसमाप्तिकालस्थायी। ननु विघ्नप्रागभावस्य किंविधया मङ्गलजन्यत्वमित्यत आह, 'विघ्नकारणेति 'विघ्नकारणं' मङ्गलप्रागभावः, तद्ध्वंसविधयेत्यर्थः। 'प्रागभावस्य' विघ्नप्रागभावस्य, 'साध्यत्वं' मङ्गलजन्यत्वं, यथाश्रुते विघ्नकारणस्य निषिद्धकर्म्मणो मङ्गलेन नाशाऽसम्भवादव्यापकतापत्तेः। ननु तथापि प्रागभावस्य जन्यत्वात् कथं मङ्गलजन्यत्वमित्यत आह, 'यस्मिन् सतीति, 'असत्त्वं' व्यतिरेकः, एवञ्च मङ्गलसत्त्वे विघ्नप्रागभावसत्त्वं विघ्नप्रतिबन्धकसत्त्वेन विघ्नानुत्पत्तेः, मङ्गलव्यतिरेके च विघ्नप्रागभावव्यतिरेकः प्रतिबन्धका-

---

(१) कारणत्वादिति ख०।

यस्मिन् सत्यग्रिमक्षणे यस्य सत्त्वं यद्व्यतिरेके चासत्त्वं तदेव तस्य तज्जन्यत्वं न त्वसतः सत्त्वं गौरवात्। अस्ति च विघ्नकारणनाशे सति विघ्नप्रागभावस्य तथात्वम्।

भावसत्त्वेन विघ्नोत्पत्तेरिति विघ्नप्रागभावस्तज्जन्य इति भावः। ननु यस्मिन् सत्यग्रिमक्षणे यस्य सत्त्वं इत्यत्र यद्व्यतिरेके यस्यासत्त्वमित्यत्र च सतिसप्तम्याः सामानाधिकरण्यमात्रमर्थः व्यापकत्वं वा नाद्यः अतिप्रसङ्गात् सामग्रीक्षणे उदासीनसत्त्वेपि कार्य्यसत्त्वात् यत्किञ्चित्कारणाभावस्थले उदासीनाभावादपि कार्य्याभावात्। न च स्व-स्वव्याप्येतरयावत्कारणसमवधाने यत्सत्त्वे यत्सत्त्वं यद्व्यतिरेके यद्व्यतिरेक इति वक्तव्यं स्वपदञ्च कारणत्वाभिमतपरमिति वाच्यं। विघ्नप्रागभावादेः कारणाभावेनाव्याप्त्यापत्तेः यत्सत्त्वे यत्सत्त्वमित्यन्वयदलस्य व्यर्थतापत्तेश्च। न हि अकारणस्य स्वेतरयावत्कारणकाले स्वाभावेन कार्य्याभावः। नान्त्यः विघ्नप्रागभावादेर्मङ्गलाद्यजन्यत्वापत्तेः तद्व्यतिरेकेपि तस्यानादित्वेन पूर्व्वक्षणे सत्त्वात्, घटाद्यव्याप्त्यापत्तेश्च दण्डादिविरहेपि घटाद्यनुवृत्तेः। न च व्यतिरेकः प्रागभावः, ज्ञानादेरात्माद्यजन्यत्वापत्तेः प्रागभावेऽव्याप्त्यापत्तेश्च। अतएवासत्त्वमुत्पत्तिव्यतिरेक इति परास्तम्। किञ्च यथातथास्तु व्यतिरेकपदार्थोऽसत्त्वपदार्थश्च सर्व्वथैव युगपदुत्पन्नविनष्टेष्वन्यथासिद्धेषु च अतिव्याप्तिः स्वस्य स्वजन्यतापत्तिश्च अन्वयदलवैयर्थ्यतापत्तिश्च।

अत्राहुः यदधीनो यस्य समयसम्बन्धः यद्व्यतिरेकप्रयुक्तो यद्व्यतिरेकस्तदेव तज्जन्यमित्यर्थः अधीनत्वञ्च घटस्यैतत्समयसम्बन्धो

तावति समये दुरितानुत्पादश्च न साक्षान्मङ्गलजन्य इत्यदृष्टद्वारा तथा। एवं निर्व्विघ्नं समाप्यतामिति कामनया तदाचारोऽपि सङ्गच्छते। अतएव यत्र विघ्ना-

---

दण्डाधीन इत्यादिविलक्षणप्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषः, प्रयुक्तत्वमपि दण्डाभावाद्घटाभाव इत्यादिप्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषः। न चान्यतरदलवैयर्थ्यं न ह्यकारणाधीनं कार्य्यसत्त्वं अकारणाभावप्रयुक्तो वा कार्य्याभाव इति वाच्यं। लक्षणद्वये तात्पर्य्यात्। वस्तुतस्तु स्व-स्वव्याप्येतरप्रागभावनाशकसकलसमवधाने सति यद्व्यतिरेके अग्रिमक्षणे यस्य व्यतिरेकः यस्य सत्त्वे अग्रिमक्षणे यस्य सत्त्वं तत्तज्जन्यमित्यर्थः। स्वपदं कारणत्वेनाभिमतपरं, अस्ति च क्वचिद्दण्ड-दण्डव्याप्येतरघटप्रागभावनाशकसाकल्ये दण्डव्यतिरेके अग्रे घटव्यतिरेकः दण्डसत्त्वे च घटसत्त्वमिति स तत्साध्यः, रासभादौ तु नैवं, रासभ-तद्व्याप्येतरसकलघटप्रागभावनाशकस्य यावद्घटोत्पादकस्य समवधाने सति क्वचिदपि रासभव्यतिरेकेण घटव्यतिरेकासिद्धेः। अत्र प्रागभावपदं न साध्यत्वेनाभिमतप्रागभावपरं विघ्नप्रागभावादावव्याप्त्यापत्तेः प्रागभावस्य प्रागभावाभावात्। न वा यत्किञ्चित्प्रागभावपरं उदासीनेऽप्यतिव्याप्तेः घटसामग्र्यभावस्थले पटप्रागभावनाशकसकलसमधाने उदासीनव्यतिरेकेणापि घटव्यतिरेकात्। न वा प्रागभावसामान्यपरम्, असम्भवात् कुत्रापि तन्नाशकसकलसमवधानाभावात्। किन्तु साध्यत्वेनाभिमतं यत्तदितरतदीयभिन्नप्रागभावान्यप्रागभावपरं घटादिस्थले साध्यत्वाभिमतो घटादिस्तदितरस्तदीयभिन्नप्रागभावः पटादिप्राग-

भावः स्वतः सिद्धः तच्च मङ्गलस्याकिञ्चित्करत्वेन वेदाप्रामाण्यमिति निरस्तम्। अनागतविघ्नाभावस्य[१]

भावः तदन्यो घटप्रागभाव एव, विघ्नप्रागभावस्थले तु साध्यत्वाभिमतो विघ्नप्रागभावस्तदितरस्तदीयभिन्नप्रागभावः पटादिप्रागभावः तदन्यप्रागभावो विघ्नप्रागभाव एव। यद्वा साध्यत्वाभिमतं यत्तन्निष्ठत्व-तन्निरूपितत्वयोरन्यतराश्रयस्य प्रतियोगित्वस्य निरूपको यः प्रागभावस्तत्परं घटादिस्थले साध्यत्वाभिमतो घटादिः तन्निष्ठत्व-तन्निरूपितत्वयोरन्यतराश्रयप्रतियोगित्वं घटादिनिष्ठप्रतियोगित्वमेव तन्निरूपकप्रागभावो घटादिप्रागभावः। विघ्नप्रागभावस्थले तु साध्यत्वाभिमतो विघ्नप्रागभावस्तन्निष्ठत्व-तन्निरूपितत्वयोरन्यतराश्रयप्रतियोगित्वं विघ्नप्रागभावनिरूपितप्रतियोगित्वमेव तन्निरूपकप्रागभावो विघ्नप्रागभाव एव। घटप्रागभावनाशकसकलसमवधाने दण्डव्यतिरेक एवासिद्धः दण्डस्यापि यावन्मध्यपातित्वादतः स्वेतरेति घटप्रागभावनाशकचक्रभ्रम्यादिरूपदण्डव्यापारचक्रादिसकलकारणसमवधाने दण्डव्यतिरेके घटव्यतिरेकोऽसिद्धः भ्रम्यादिसत्त्वे दण्डासत्त्वेप्यवश्यं घटोत्पत्तेरतः स्वव्याप्येतरेति। न च मङ्गल-तद्व्याप्येतरविघ्नप्रागभावनाशकसकलसमवधाने मङ्गलसत्त्वे इति विरुद्धं मङ्गलाभावस्यापि विघ्नप्रागभावनाशकयावन्मध्यपातित्वात् मङ्गलस्य विघ्नप्रतिबन्धकतया तदभावस्य विघ्नोत्पादकत्वेन तत्प्रागभावनाशकत्वादिति वाच्यं स्वाभावेतरत्वेनापि तद्विशेषणात् मङ्गल-तद्व्याप्य-तदभावेतरविघ्न-

(१) अनागतविघ्नानुत्पादस्येति ख०। अनागतविघ्नप्रागभावस्येति ग०।

तत्रापि साध्यत्वात् । सर्व्वे विघ्नाः शमं यान्तीति यच्च विनायकस्तवपाठादौ श्रुतमस्ति तच्च तत एव

प्रागभावनाशकसकलसमवधानदशायां मङ्गलव्यतिरेके विघ्नप्रागभाव-व्यतिरेको विरुद्धः विघ्नप्रागभावस्यापि विघ्नप्रागभावनाशकयावन्म-ध्यपातित्वात् । एवं तादृशप्रागभावनाशकसकलसमवधानदशायां दण्डसत्त्वे घटसत्त्वमपि विरुद्धं घटप्रागभावस्यापि घटप्रागभावनाश-कयावदन्तर्गतत्वादतोऽग्रिमक्षण इति, अन्वयदलमात्रोपादाने उदा-सीनजन्यतापि घटे स्यात् घटप्रागभावनाशकसकलसमवधाने उदा-सीनसत्त्वेपि घटसत्त्वादतो व्यतिरेकदलं, व्यतिरेकदलमात्रोपादाने रासभादिसाध्यत्वमपि विघ्नप्रागभावे स्यात् विघ्नप्रागभावनाशक-सकलसमवधाने रासभव्यतिरेके सति तदनन्तरं विघ्नोत्पादेन तत्प्रागभावव्यतिरेकावश्यम्भावात् अन्वयदलोपादानं तदुपादाने च यथोक्तसकलसमवधाने रासभसत्त्वेपि विघ्नस्यैवोत्पादेन विघ्नप्रागभा-वासत्त्वान्नातिप्रसङ्गः । न च घटादेर्दण्डावयव-चक्रावयवादिजन्यत्वाप-त्तिरिति वाच्यं । अनन्यथासिद्धयद्व्यतिरेक इति विवक्षितत्वात् । इदञ्चानित्यानां जन्यताया लक्षणमतो घटादेर्नेश्वरबुद्ध्याद्यजन्यत्वा-पत्तिरिति सङ्क्षेपः ।

ननु यस्मिन् सत्यग्रिमक्षणे यस्योत्पत्तिः यद्व्यतिरेके चानुत्-पत्तिः तत्तज्जन्यमित्येव जन्यतालक्षणं न तु यथोक्तं तथा च विघ्न-प्रागभावस्योत्पत्तिविरहात् कथं मङ्गलजन्यत्वमित्यत आह, 'न त्विति, 'असतः सत्त्वं' असतः सत्त्वघटितं, उत्पत्तिघटितमिति यावत् । विघ्न-

प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तेः अनादौ संसारेऽवश्यं तदाचारात् तथा च तेन समं मङ्गलस्य विकल्प एव। यच्च च साङ्गे मङ्गले सत्यपि न फलं तत्र विघ्नभूयस्त्वादिति।

प्रागभावेऽन्वयदलं सङ्गमयति, 'अस्ति चेति, 'विघ्नकारणेति, 'विघ्नकारणं' मङ्गलप्रागभावः, तद्ध्वंसो मङ्गलं तस्मिन् सतीत्यर्थः। 'तथात्वं' सत्त्वं, 'तावति समयइति, आरम्भानन्तरं यावता कालेन समाप्तिः तावत्समयवृत्तित्वविशिष्टविघ्नप्रागभावस्येत्यर्थः। 'न साक्षादिति, मङ्गलस्याशुतरविनाशित्वेन तावत्कालानवस्थायित्वादिति भावः। 'तथा' विघ्नसंसर्गाभावस्य द्वारता। नन्वदृष्टाभ्युपगमे तदेव साक्षात् समाप्तिजनकमस्तु किं विघ्नसंसर्गाभावस्य द्वारत्वेनेत्यत आह, 'एवमिति संसर्गाभावस्य द्वारत्वेनेत्यर्थः। 'निर्व्विघ्नमिति, 'इतिकामनया' इत्युद्दिश्य, 'आचारोपि' मङ्गले शिष्टप्रवृत्तिरपि, तथा च विघ्नसंसर्गाभावविशिष्टसमाप्त्युद्देश्यकमङ्गलगोचरशिष्टप्रवृत्तिरपीत्यर्थः। शिष्टत्वं भ्रमाजन्यत्वं, 'सङ्गच्छत इति, अन्यथा विघ्नसंसर्गाभावस्य मङ्गलाजन्यत्वे विशिष्टसमाप्त्युद्देश्यकप्रवृत्तौ विशेषणीभूतविघ्नसंसर्गाभावस्याप्युद्देश्यतया तत्प्रवृत्तेर्नियमतोऽशिष्टत्वापत्तेः तदुद्देश्यकतत्प्रवृत्तौ तत्साधनताज्ञानस्य हेतुतया भ्रमरूपस्य विघ्नसंसर्गाभावसाधनताज्ञानस्य तत्र हेतुत्वादिति भावः। ननु तथापि विघ्नध्वंस एव व्यापारोऽस्तु किमजन्यस्य विघ्नप्रागभावस्य व्यापारत्वेन विशिष्टसमाप्त्युद्देश्यकप्रवृत्तौ विघ्नप्रागभावस्योद्देश्यत्वे मानाभावादित्यत आह, 'अतएवेति यत एव विघ्नप्रागभावस्यापि व्यापारत्वम् अतएवेत्यर्थः।

तन्न। विघ्नानुत्पादस्य व्यापारत्वे मानाभावात् संसर्गाभावत्वेन हेतुत्वात्। तथैव व्यापारत्वं तच्च प्राग-

'अकिञ्चित्करत्वेन' विघ्नसंसर्गाभावरूपव्यापारानुपधायकत्वेन, 'वेदाप्रामाण्यमिति' विशेषणीभूतविघ्नसंसर्गाभावस्यापि मङ्गले कारणताग्राहकस्य "निर्व्विघ्नसमाप्तिकामो मङ्गलमाचरेत्" इति मङ्गले विशिष्टसमाप्तिसाधनताबोधकवेदस्याप्रामाण्यमित्यर्थः। यद्यपि फलोपधायकत्वं न वेदार्थः किन्तु स्वरूपयोग्यत्वं तच्च क्वचित् फलानुपधानेपि सम्भवति कुतो वेदस्याप्रामाण्यं, तथापि साङ्गवेदबोधितकर्म्मत्वव्यापकं फलोपधानमतस्तदभावेन साङ्गे तस्मिन् साङ्गवेदबोधितकर्म्मत्वाभावः सिध्यन् तद्बोधकविधेर्व्वेदत्वाभावमादाय सिध्यति, वेदत्वाभावः सिध्यन् शब्द-तदुपजिविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थके तस्मिन् प्रमाणत्वाभावमादायैव पर्य्यवस्यतीतिक्रमेण वेदस्याप्रामाण्यमितिभावः। 'अनागतविघ्नाभावस्य'(१) अनागतविघ्नप्रागभावोपधायकत्वस्य, 'तत्रापि' मङ्गलेपि, 'साध्यत्वात्' वेदबोधितत्वात्। ननु मङ्गलजन्यापूर्व्वस्य स्वोत्पत्त्यवच्छेदकजातीयत्वसम्बन्धेन मङ्गलकर्त्तृशरीरनिष्ठतयैव कारणत्वं वाच्यम् अन्यथा समवायसम्बन्धेनात्मनिष्ठतया कारणत्वे जन्मान्तरीयग्रन्थसमाप्तिमुद्दिश्यापि मङ्गले शिष्टप्रवृत्त्यापत्तेः तथा च प्रमत्तशरीरानुष्ठितसमाप्तिः कथं स्यात् तत्शरीरे तेन सम्बन्धेन मङ्गलजन्यापूर्व्वविरहादित्यत आह, 'सर्व्वे

(२) अनागतविघ्नप्रागभावस्येति ग०।

भावेप्यस्तीति चेत्। न। अत्यन्ताभावस्यापि व्यापारत्वापत्तेः। स्वतः सिद्धस्य न हेतुत्वं यदि तदा प्रागभावेपि तुल्यम्। किञ्च यच मङ्गलं न तच नियमेन विघ्नकारणमस्ति, येन तन्नाशद्वारा प्रागभावस्य सा-

---

विघ्ना इति, 'पाठः' तदनुकूलकण्ठाभिघातादिः, 'तत एव' तज्जन्यापूर्व्वत एव, 'तदाचारात्' जन्मान्तरे तदाचरणात्। नन्वेवं यथोक्तसम्बन्धेन मङ्गलजन्यादृष्टं व्यभिचार्य्येवेत्यत आह, 'तथा चेति, 'मङ्गलस्य' मङ्गलजन्यापूर्व्वस्य, 'विकल्प एवेति मङ्गलनाश्यतावच्छेदकवैजात्याक्रान्तविघ्नस्थलीयसमाप्तिं प्रति मङ्गलजन्यापूर्व्वं हेतुः, तादृशस्थलीयेतरसमाप्तिं प्रति च विनायकस्तवपाठादिजन्यमपूर्व्वं हेतुः, कारणत्वञ्च व्रीहि-यवकरणकयागवत् परस्पराभावविशिष्टत्वेन तेन नोभयोरनुष्ठाने परस्परविरुद्धतत्कार्य्यद्वयप्रसङ्ग इत्यर्थः। न च विनायकस्तवपाठादिजन्यापूर्व्वस्य सामान्यतः समाप्तिमात्रं प्रत्येव हेतुत्वमस्तु सर्व्वत्रान्ततो जन्मान्तरीयस्यैव तस्य सुवचत्वात् एवञ्च व्रीहि-यववत् परस्पराभावविशिष्टत्वेन कारणत्वानभ्युपगमेपि न क्षतिरिति वाच्यं। सर्व्वत्र विनायकादिस्तवपाठादिजन्यापूर्व्वकल्पने गौरवात् फलमुखगौरवस्यापि दोषत्वादिति भावः। समाप्तिं प्रत्यन्वयव्यभिचारमुद्धरति, 'यत्रेति, 'साङ्गे' सकलवैदिकाङ्गसम्पन्ने, 'न फलं' न समाप्तिः, 'विघ्नभूयस्त्वात्' भूयोजातीयविघ्नसत्त्वात्, यन्मङ्गलं कृतं तदनाश्यजातीयविघ्नसत्त्वादिति यावत्। नति-स्तुत्यादिभेदेन मङ्गलस्य विभिन्नतया मङ्गलत्वस्य सर्व्वसाधारणस्यैकस्य दुर्व्वचतया परस्परव्यावृत्तविघ्ननिष्ठवैजात्यानामेव

ध्यत्वम्। एवमपि यच्च विघ्नानुत्पादेऽपि स्वतः सिद्ध-स्तच्च मङ्गलमकिञ्चित्करमेव, विघ्नध्वंसानुत्पादयोराराब्धनिर्व्वाहकालावस्थायिनोर्मङ्गलादेवोत्पत्तेर्न तदर्थ-

प्रत्येकं नाश्यतावच्छेदकत्वादिति भावः। न चैवं कारणान्तराभावेन क्वचित् फलानुपधाने समाप्तिसाधनताबोधकवेदस्योक्तक्रमेणाप्रामाण्य-सिद्धिप्रसङ्गः[१] इति वाच्यम्। समाप्तिजनने विघ्नसामान्याभावस्याप्यङ्ग-तया साङ्गत्वाभावादेव साङ्गवेदबोधितकर्मत्वाभावसिद्धिसम्भवेना-प्रामाण्यासिद्धेरिति हृदयम्।

प्राञ्चस्तु 'विघ्नभूयस्त्वादित्यस्य कृतमङ्गलमपेक्ष्य विघ्नानां भूय-स्त्वादित्यर्थः। तथा च विघ्नसमसङ्ख्यमङ्गलत्वेन विघ्ननाशकतया कृतमङ्गलतत्समसङ्ख्यविघ्ननाशेऽपि विघ्नान्तरसत्त्वान्न समाप्तिः, मङ्गल-त्वञ्च शक्तिविशेषसम्बन्धेन मङ्गलपदवत्त्वं विघ्नत्वञ्च मङ्गलनाश्यता-वच्छेदकतया सिद्धा नति-स्तुत्यादिनाश्यसकलादृष्टसाधारण्येकैव जातिरितिभावः इत्याहुः। तदसत्। सामान्यतो विघ्नसमसङ्ख्यमङ्ग-लत्वेन नाशकत्वेऽप्येकमङ्गलतः सर्व्वविघ्ननाशस्य दुर्व्वारत्वात् एकमङ्गल-स्याप्येकविघ्नसमसङ्ख्यत्वात्। न चैकविघ्ननाशं प्रति एकमङ्गलत्वेन, विघ्नद्वयनाशं प्रति मङ्गलद्वयत्वेन विघ्नत्रयनाशं प्रति मङ्गलत्रयत्वेने-त्यादि प्रातिस्विकरूपेण नाश्य-नाशकभाव इति वाच्यं। तथापि भूयोविघ्नस्थले एक-द्व्यादिमङ्गलतः एक-द्व्यादिविघ्ननाशो भवन् विनि-गमनाविरहेण सर्व्वेषामेव विघ्नानां नाशस्य दुर्व्वारत्वात्।

(१) प्रामाण्यासिद्धिप्रसङ्ग इति ख०।

11

मद्दृष्टद्वारता। मङ्गलस्य विकल्पेनान्वये शिष्टैर्नियमतो मङ्गलानुष्ठानं न स्यादित्युक्तम्। किञ्च प्रधानत्वे साङ्गमङ्गलमात्रं[१] न समाप्तिहेतुः तस्मिन् सत्यपि तदभा-

केचित्तु मङ्गलत्वेन विघ्नत्वेनैव नाश्य-नाशकभावः, कार्य्य-कारणभावस्तु[२] एकविघ्नस्थलीयसमाप्तौ एकमङ्गलत्वेन, विघ्नद्वयस्थलीयसमाप्तौ मङ्गलद्वयत्वेन, विघ्नत्रयस्थलीयसमाप्तौ मङ्गलत्रयत्वेनेत्यादिप्रातिस्विकरूपेण, विघ्नस्थलीयत्वञ्च प्राङ्निरुक्तमेव, तेन कृतेपि मङ्गले विघ्नस्य ततो भूयस्त्वान्न सिद्धिः[३] इत्याहुः। तदप्यसत्। विघ्नभूयस्त्वेपि एक-द्व्यादिमङ्गलादेक-द्व्यादिविघ्नस्थलीयसमाप्त्यापत्तेर्दुर्व्वारत्वात् कारणसत्त्वादिति कृतं पल्लवितेन।

'विघ्नानुत्पादस्येति विघ्नप्रागभावस्येत्यर्थः। 'व्यापारत्वे' मङ्गलजन्यत्वे, 'मानाभावादिति विघ्नप्रागभावं प्रति मङ्गलस्यानन्यथासिद्धत्वे मानाभावात्। यथोक्तजन्यताया अपि अनन्यथासिद्धत्वघटितत्वात् यथोक्तरूपमपेक्ष्य लाघवेन तत्कारणकत्वस्यैव तज्जन्यतात्मकत्वाच्च। न च यत्र स्वतः सिद्धो विघ्नाभावस्तत्रत्यमङ्गलपत्रकफलोपधानाभावहेतुकबाङ्गवेदबोधितकर्म्मत्वाभावानुमानादुक्तक्रमेण "निर्व्विघ्नसमाप्तिकामो मङ्गलमाचरेत्" इतिवेदाप्रामाण्यसिद्धिप्रसङ्ग एव विघ्नप्रागभावस्य मङ्गलजन्यत्वे मानम्, अतएव

(१) मङ्गलमात्रमिति ख०।

(२) मङ्गल-समाप्त्योरित्यादिः।

(३) न समाप्तिरिति क०।

वात्। प्रचितं तथेति चेत्। न। अप्रचितादपि फलसत्त्वात्[१]। नोभयम् अननुगमात्। गुरुकर्म्मारम्भे प्रचितमल्पकर्म्मारम्भेऽल्पमिति चेत्। न। क्वचित्तादृशादपि

यथोक्तरूपस्य गुरुत्वेऽपि तदेव जन्यत्वं प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वादिति वाच्यं। विघ्नध्वंसजनने विघ्नस्याप्यङ्गतया साङ्गत्वाभावादेव तत्र साङ्गवेदबोधितकर्म्मत्वाभावसिद्धिसम्भवेनाप्रामाण्यसिद्धिप्रसङ्गविरहात्। अन्यथा तन्मतेपि यत्र कृतेपि मङ्गले न समाप्तिस्तत्र समाप्त्युपधायकत्वाभावेन वेदाप्रामाण्यसिद्धिप्रसङ्गस्य दुर्व्वारत्वात्। यत्र विघ्नस्य प्रागभावो नास्ति तत्र वेदाप्रामाण्यसिद्धिप्रसङ्गस्य दुर्व्वारत्वाच्चेति भावः।

विघ्नध्वंसस्य व्यापारताया उभयसिद्धत्वाभिमानेन शङ्कते, 'संसर्गाभावत्वेनेति विघ्नसंसर्गाभावत्वेनेत्यर्थः। 'हेतुत्वात्' मङ्गलजन्यविघ्नध्वंसस्य समाप्तौ हेतुत्वात्। 'तथैव' विघ्नसंसर्गाभावत्वेनैव, 'व्यापारत्वं' विघ्नध्वंसस्य मङ्गलजन्यत्वं, व्यापारस्य फलं प्रति येन रूपेण कारणत्वं तेनैव रूपेण करणजन्यत्वस्यौत्सर्गिकत्वात् ज्ञानसंस्कारादिस्थले तथा दृष्टत्वादिति भावः। 'तच्च' विघ्नसंसर्गाभावत्वञ्च, 'अत्यन्ताभावस्यापीति, तत्रापि विघ्नसंसर्गाभावत्वसत्त्वादिति भावः। 'स्वतःसिद्धस्येति नित्यस्येत्यर्थः, 'तस्य' विघ्नात्यन्ताभावस्य,[२] 'हेतुत्वं'

(१) फलनिष्पादादिति ख०

(२) कस्मिंश्चिन्मूले 'स्वतःसिद्धस्य' इत्यनन्तरं 'तस्य' इत्यधिकपाठो वर्त्तते तादृशमूलमवलम्ब्यैव टीकाकृता 'तस्य' इति पाठो धृतः विघ्नात्यन्ताभावस्येति व्याख्यातश्च। मदवलम्बितमूलादर्शपुस्तकद्वये स च पाठो नास्ति अतस्तादृशः पाठो मूले मया नोद्धृतः इति।

फलासत्त्वात् वैपरीत्येपि फलसत्त्वाच्च। एतेन बहुविघ्नशङ्कया बहुतरं अल्पविघ्नशङ्कया अल्पतरञ्च हेतु तादृशाचारेण तादृशश्रुत्युन्नयनादिति(१) निरस्तम्।

समाप्तिहेतुत्वमेव, न तु यथोक्तमङ्गलजन्यत्वं अतो न व्यापारत्वमितिशेषः। 'प्रागभावेपि तुल्यमिति विघ्नप्रागभावस्यापि समाप्तिहेतुत्वमेव न तु यथोक्तमङ्गलजन्यत्वं तत्र मङ्गलस्यानन्यथासिद्धत्वे मानाभावात् यथोक्तजन्यतायामपि अनन्यथासिद्धत्वप्रवेशस्यावश्यकत्वादित्यर्थः।

ननु यथा प्रत्यवायानुत्पादमुद्दिश्य सन्ध्यावन्दनादौ शिष्टप्रवृत्तेः प्रत्यवायानुत्पादस्य सन्ध्यावन्दनादिजन्यत्व तथा विघ्नानुत्पादमुद्दिश्यापि मङ्गले शिष्टप्रवृत्तेः विघ्नप्रागभावस्यापि मङ्गलजन्यत्वम् आवश्यकम् अतएव यथोक्तरूपस्य गुरुत्वेऽपि तदेव जन्यत्वं प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वादित्यनुशयादाह, 'किञ्चेति। 'विघ्नकारणं' मङ्गलाभावेतरविघ्नोत्पादककारणकलाप', मङ्गलाभावेतरविघ्नप्रागभावनाशककारणकलाप इति यावत्। 'तन्नाशद्वारेति(२) विघ्नकारणं मङ्गलजादृष्टप्रागभावः तन्नाशोऽदृष्टं तद्द्वारेत्यर्थः। 'प्रागभावस्य' विघ्नप्रागभावस्य(३) 'साध्यत्वं' सर्व्वत्र मङ्गलसाध्यत्वं, तथा च यन्मङ्गल-

(१) तादृशश्रुत्यनुमानादितीति क०।
(२) तद्ध्वंसद्वारेतीति क०, ग०, घ०, च।
(३) प्रागभावस्यापि विघ्न प्रागभावस्यापीति क०, एतेन 'प्रागभावस्यापि' इति कस्यचिन्मूलपुस्तकस्य पाठ इत्यनुमितः।

तादृशादपि प्रारिप्सितासमाप्तेः वैपरीत्येपि समाप्तेश्च बहुत्वस्य चि-चतुरादिभावेन अल्पत्वस्य चैक द्व्यादिरू-

व्यक्तेरनन्तरं समाप्तिपर्य्यन्तं मध्ये विघ्नप्रागभावनाशकान्तरसमवधानमेव न जातं तन्मङ्गलव्यक्तेरेवोक्तरूपजन्यत्वं न विघ्नप्रागभावस्येति भावः। ननु मास्तु तन्मङ्गलव्यक्तिजन्यत्वं विघ्नप्रागभावस्य किन्तच्छिन्नमित्यत आह 'एवमपीति एवञ्चेत्यर्थः,'विघ्नानुत्पादोपीति, अपिना विघ्नध्वंस-समुच्चयः विघ्नानुत्पादस्य स्वतःसिद्धत्वं विघ्नप्रागभावनाशकान्तराभावा-धीनत्वं विघ्नध्वंसस्य स्वतःसिद्धत्वं जन्मान्तरार्जितमङ्गलात् सिद्धत्वम्। 'अकिञ्चित्करमेव' व्यापारीभूतविघ्नसंसर्गाभावानुपधायकमेव। ननु तत्र तदनुपधायकत्वेपि न क्षतिर्वेदाप्रामाण्यसिद्धिप्रसङ्गनिरासस्य त्वदुक्त-रीत्यैव सुकरत्वादित्यस्वरसात्तावतीत्याद्युक्तं(१) दूषयति, 'विघ्नध्वंसेति, 'स्थायिनोः' स्थायित्वविशिष्टयोः, विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वादिति भावः। 'तदर्थं' तावत्समयवृत्तित्वविशिष्टविघ्नप्रागभावार्थं। न च मङ्गलस्या-शुविनाशितया तावतां समयानां तेन जननासम्भवादपूर्व्वस्वीकार इति वाच्यं। समयानां मङ्गलजन्यत्वे मानाभावादिति भावः। ननु मङ्गलानन्तरं समाप्तिपूर्व्वं मध्ये विघ्नजनककर्म्मानुष्ठाने विघ्नोत्पत्ति-प्रतिबन्धार्थमदृष्टाभ्युपगमः मङ्गलस्याशुविनाशितया तेन तावत्-कालं साक्षाद्विघ्नोत्पत्तिप्रतिबन्धासम्भवादित्यरुचेराह, 'मङ्गलस्येति मङ्गलजन्यापूर्व्वस्येत्यर्थः, 'अन्वये' कारणत्वे, 'न स्यादिति गणेशस्तव-पाठादिजन्यादृष्टसत्त्वसम्भावनया न स्यादित्यर्थः। एकाभावविशिष्टा-

(१) 'तावति समये दुरितानुत्पादस्य' इत्यादिमूलोक्तमित्यर्थः।

पतया अननुगमेन तादृशशिष्टाचारेण तादृशश्रुत्या

परस्यैव जनकत्वादिति भावः। इदमुपलक्षणं गणेशस्तवपाठ-मङ्गलयो-रुभयोरनुष्ठानेपि समाप्तिर्दृश्यते तदपि न स्यादित्यपि बोध्यम्।

ननु गणेशस्तवपाठजन्यापूर्व्व-मङ्गलजन्यापूर्व्वयोर्न विकल्पेन कारणत्वं किन्तु तृणारणि-मणिन्यायेन यत्र गणेशस्तवपाठ-मङ्गलयोरनुष्ठानं तत्र मङ्गलनाश्यविघ्नस्थलीयास्थलीयसमाप्तिद्वयानुत्पादस्य भूयोजातीयविघ्नसत्त्वात्। यद्वा मङ्गलजन्यापूर्व्वस्य तन्नाश्यजातीयविघ्नस्थलीयसमाप्तित्वं कार्य्यतावच्छेदकं, गणेशस्तवपाठादिजन्यापूर्व्वस्य तत्तत्पाठादिनाश्यजातीयविघ्नस्थलीयसमाप्तित्वं, न तु मङ्गलजन्यापूर्व्वनाश्यजातीयविघ्नस्थलीयेतरसमाप्तित्वम् अतएव उभयोरनुष्ठानेपि क्वचित् फलदर्शनं नानुपपन्नमित्यरुचेराह, 'किञ्चेति, 'प्रधानत्वे' अपूर्व्वद्वारा समाप्तिरूपप्रधानफलजनकत्वे, 'तस्मिन् सत्यपीति सर्व्वजातीयेषु एकैकमङ्गलेषु कृतेष्वपीत्यर्थः, 'तदभावात्' समाप्तेरभावात्। तथा च तत्र समाप्त्यापत्तिरिति भावः। न च तत्र मङ्गलानन्तरोत्पन्नविघ्नेन प्रतिबन्धान्न समाप्त्युदय इति वाच्यं। मङ्गलजन्यादृष्टस्य विघ्नप्रतिबन्धकतया मङ्गलानन्तरं समाप्तिपर्य्यन्तं विघ्नान्तरोत्पत्तेरसम्भवादिति हृदयं। 'प्रचितमिति बहुतरं तत्तज्जातीयमङ्गलमित्यर्थः, 'फलसत्त्वात्' फलोदयात्, प्रचितस्यैव हेतुत्वे ततः फलानुदयः स्यादितिभावः। अप्रचितात् फलानुदयप्रसङ्गमुद्धरति, 'नोभयमिति 'उभयं' प्रचितमप्रचितञ्च, 'अननुगमादिति यत्र सर्व्वजातीयेषु एकैकमङ्गलेषु कृतेष्वपि न समाप्तिः तत्स्थलीयाप्रचि-

बोधयितुमशक्यत्वाच्च। तस्मान्मङ्गलं नाङ्गं न वा प्रधान-मिति पूर्व्वपक्षसंक्षेपः।

तन्नमस्कारादिव्यावृत्तस्य प्रचितमङ्गलनिष्ठानुगतकारणतावच्छेदकस्या-भावादित्यर्थः। तथा च तत्र कार्य्योपपत्तितादवस्थ्यमिति भावः। इदमुपलक्षणं यत्राप्रचितात् समाप्तिस्तत्र प्रचितस्य व्यतिरेकव्यभिचार इत्यपि बोध्यम्।

'गुरुकर्म्मारम्भे' गुरुतरारम्भककर्म्मसमाप्तौ, 'प्रचितं' बहुतरं नम-स्कारादिकमित्यर्थः। 'अल्पकर्म्मारम्भे' अल्पतरारम्भककर्म्मसमाप्तौ, 'अल्पं' नमस्कारत्रयाभावविशिष्टनमस्कारादिकं, 'तादृशादपीति, यत्र सर्व्व-जातीयान्येव त्रीणि त्रीणि मङ्गलानि कृतानि तत्रापि गुरुकर्म्मा-समाप्तेर्यत्र सर्व्वजातीयान्येव एकैकमङ्गलानि कृतानि तत्राप्यल्पतर-कर्म्मासमाप्तेश्चेत्यर्थः। 'वैपरीत्येपीति, प्रचितादप्यल्पतरकर्म्मसमाप्तेर-प्रचितादपि गुरुतरकर्म्मसमाप्तेश्चेत्यर्थः। 'बहुविघ्नेति शङ्कितबहुतर-विघ्नसमाप्तौ बहुतरं शङ्किताल्पतरविघ्नसमाप्तौ अल्पतरं मङ्गलं हेतु-रित्यर्थः। 'तादृशश्रुतीति अल्पविघ्नज्ञानवान् अल्पमङ्गलं बहुतर-विघ्नज्ञानवान् बहुतरमङ्गलमाचरेदित्याकारकश्रुतीत्यर्थः। 'तादृशा-दपीति बहुतरमङ्गले कृतेपि शङ्कितबहुतरविघ्नसमाप्तेरनुदयात् अल्प-तरमङ्गले कृतेपि शङ्किताल्पतरविघ्नसमाप्तेरनुदयादित्यर्थः। 'वैपरी-त्येपीति बहुतरविघ्नज्ञानवतोप्यल्पमङ्गलात् समाप्तेः अल्पविघ्नज्ञान-वतोपि बहुतरमङ्गलात् समाप्तेरित्यर्थः। तथा च व्यतिरेकव्यभिचार इति भावः। 'त्रि-चतुरादिभावेनेति त्रित्व-चतुष्ट्वादिरूपत्वेनेत्यर्थः,

सिद्धान्तस्तु। आरब्धकर्म्मसमाप्तौ मङ्गलं नाङ्गं न वा प्रधानमहेतुत्वात्। किन्तु प्रायश्चित्तवत् प्रधानं विघ्न-ध्वंसः फलम्। आरब्धकर्म्मनिर्व्वाहे विघ्नो माभूदिति-कामनया तदनुष्ठानात् विघ्नसंशये निश्चये वा शिष्टानां

'एक-द्व्यादिरूपतया' एकत्व-द्वित्वरूपतया। न च द्वित्वैकत्वभिन्न-सङ्ख्यात्वेन त्रित्वेन वाऽनुगमः चतुरादिस्थलेपि त्रयाणां सत्त्वादिति वाच्यं। मङ्गलस्याद्रव्यतया तद्वृत्तित्रित्वादेः सङ्ख्यानात्मकत्वेन तद्वृत्ति-त्रित्वादेरप्यननुगतत्वादिति भावः। 'नाङ्गं न वा प्रधानमिति नारब्ध-कर्म्मजन्यसमाप्तिजनकं न वा तदजन्यतदुत्पत्तिजनकमित्यर्थः।

इति मङ्गलवादपूर्व्वपक्षरहस्यम्।

अथ मङ्गलवादसिद्धान्तरहस्यं।

'आरब्धकर्म्मसमाप्ताविति आरब्धकर्म्मजन्यसमाप्तावित्यर्थः। 'नाङ्ग' नारब्धकर्म्मजन्यसमाप्तेरुपधायकं, 'न वा प्रधानमिति न वा आरब्ध-कर्म्माजन्यारब्धकर्म्मोत्पत्तेरुपधायकमित्यर्थः। 'अहेतुत्वादिति मङ्गले तदुभयस्वरूपयोग्यत्वस्यैवाभावादित्यर्थः। 'प्रधानमिति आरब्धकर्म्मा-जन्यफलान्तरजनकमित्यर्थः। तदेव फलान्तरमाह, 'विघ्नध्वंस इति। ननु तस्य मङ्गलफलत्वे किं मानमित्यत आह, 'आरब्धकर्म्मनिर्व्वाह इति 'निर्व्वाहः' समाप्तिः, प्रतिबन्धकत्वं सप्तम्यर्थः, अन्वयश्चास्य विघ्न इत्यनेन, 'माभूत्' मा वर्त्ततां, यथाश्रुते विघ्नप्रागभावस्यैवो-

तदाचरणाद्विघ्नाभावस्याकाङ्क्षितत्वाच्च। यदि च निर्व्विघ्नं समाप्यतामितिकामनया तदाचरणं तदापि नागृहीतविशेषणान्यायेनाहं स्वर्गी स्यामित्यत्र स्वर्ग-

---

स्योद्देश्यत्वलाभात्। 'इतिकामनया' इत्युद्दिश्य, 'तदनुष्ठानादिति तत्र शिष्टप्रवृत्तेरित्यर्थः। तथा च मङ्गलं विघ्नध्वंसजनकं विघ्नध्वंसोद्देश्यक-शिष्टप्रवृत्तिविषयत्वादित्यनुमानमेव मानं शिष्टत्वं भ्रमाजन्यत्वं। न चेदमप्रयोजकं, तदुद्देश्यकप्रवृत्तौ तत्साधनताज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः।

केचित्तु 'इतिकामनयेति यथाश्रुतमूलानुरोधात् मङ्गलं विघ्न-ध्वंसजनकं विघ्नध्वंसकामनाजन्यशिष्टप्रवृत्तिविषयत्वादित्यनुमानं मान-मित्याहुः। तदसत्। विघ्नध्वंस-स्वर्गोभयोद्देश्यकसमूहालम्बनफलका-मनासहकृतस्वर्गसाधनतामात्रविषयकप्रमाजन्यप्रवृत्तिविषये यागादौ व्यभिचारापत्तेरिति ध्येयं।

हेत्वन्तरमाह, 'विघ्नसंशयेति, तथा च मङ्गलं विघ्नध्वंसजनकं विघ्नाजनकत्वे सति(१) विघ्नज्ञानवतामेव शिष्टप्रवृत्तिविषयत्वादित्य-नुमेयमितिभावः। हेत्वन्तरमप्याह, 'विघ्नाभावस्येति, 'आकाङ्क्षित-त्वात्' मङ्गलगोचरकामनायाः फलत्वेनोद्देश्यत्वात्, तथा च मङ्गलं विघ्नध्वंसजनकं विघ्नध्वंसोद्देश्यकशिष्टकामनाविषयत्वादित्यनुमेयं। शिष्टत्वं भ्रमाजन्यत्वं। न चेदमप्रयोजकं, तदुद्देश्यककामनां प्रति तत्सा-धनताज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः। नन्वेवं निर्व्विघ्नं समाप्यतामित्यु-

---

(१) विघ्नकारणे व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं।

12

इव विघ्नाभाव एव फलम् । न समाप्तिरुभयतोव्यभिचा-
रात् । समाप्तिस्तु विघ्नरूपप्रतिबन्धकाभावे सति लोका-
वगतस्वकारणादेव । प्रचिताप्रचितदेवतास्तुत्यादिसा-

द्दिश्यापि मङ्गले शिष्टप्रवृत्तेः समाप्तेरपि फलत्वमावश्यकं तदुद्देश्य-
कप्रवृत्तौ तत्साधनताज्ञानस्य, हेतुत्वादित्यत आह, 'यदि चेति,
'इतिकामनया' इत्युद्दिश्य, 'तदाचरणं' तत्र शिष्टप्रवृत्तिः, 'नागृहीत-
विशेषणान्यायेन' नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्ये चोपजायतइतिन्या-
येन, भवन्मतेपि विघ्नध्वंसस्य तत्रोद्देश्यतावश्यकतयेति शेषः । 'इत्यत्र'
इत्याकारकोद्देश्यताशालियागादिगोचरप्रवृत्तौ, 'स्वर्गइव' स्ववृत्तित्वो-
पलक्षितस्वर्गइव, 'विघ्नाभाव एव फलं' समाप्त्यव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वोप-
लक्षितविघ्नध्वंस एव तादृशप्रवृत्तावुद्देश्यः, 'उभयतो व्यभिचारादिति
शरीरनिष्ठसम्बन्धेनात्मनिष्ठसम्बन्धेन च मङ्गलस्य समाप्तिं प्रति व्यति-
रेकव्यभिचारादित्यर्थः । मङ्गलस्याशुविनाशितया[१]चिरकालानन्तर-
भाविसमाप्त्यव्यवहितपूर्वं तदनवस्थानात् । न च विघ्नध्वंसद्वारा तस्य
हेतुत्वान्न व्यभिचार इति वाच्यं । तथा सति जन्मान्तरीयग्रन्थ-
समाप्तिमुद्दिश्यापि तत्र शिष्टप्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्युक्तत्वात् । न च तज्जन्य-
विघ्नध्वंसस्य स्वोत्पत्त्यवच्छेदकजातीयत्वसम्बन्धेन शरीरनिष्ठतया हेतु-
त्वान्नायमतिप्रसङ्ग इति वाच्यं । तर्हि तज्जन्यविघ्नध्वंसस्य प्रमत्तानु-
ष्ठितसमाप्तावेव व्यभिचारात् विघ्नस्थलीयत्वस्योक्तक्रमेण कार्य्य-

(१) व्यतिरेकव्यभिचारमाह मङ्गलस्येत्यादि ।

ङ्गमङ्गलात् प्रत्येकं विघ्नध्वंसो भवत्येव। अतो वैदिके फलनिश्चयान्मङ्गले प्रवृत्तिः। न च वेदाप्रामाण्यम्। समाप्त्यभावश्च क्वचित् प्राचीनविघ्नभूयस्त्वात् क्वचिन्मङ्ग-

---

तावच्छेदकत्वासम्भवादिति भावः। एतच्चोपलक्षणं समाप्तित्वस्य विघ्नध्वंसत्वापेक्षया गुरुत्वात् अनुगतस्य तस्य दुर्व्वचत्वाच्च। विघ्न-ध्वंसत्वन्तु विजातीयादृष्टध्वंसत्वमेव वैजात्यञ्च प्रायश्चित्तादिनाश्यादृष्ट-व्यावृत्तो नत्यादिनाश्यतावच्छेदकतया सिद्धोऽदृष्टनिष्ठो जातिविशेषः नत्यादिभेदेन कार्य्य-कारणभावस्त्विष्यत एव(१) अतएव नाना-विधमङ्गलाचरणं नानाविधविघ्नशङ्कया। न चैवमेकनमस्कारादित एव तत्पूर्व्वोत्पन्नतन्नाश्यजातीयसकलविघ्ननाशापत्तिरिति वाच्यम्। दृष्टत्वात्। एकजातीयनानामङ्गलाचरणन्तु पूर्व्वमङ्गलस्याङ्गवैगुण्यश-ङ्कया। किञ्च समाप्तौ मङ्गलस्य हेतुत्वेपि विघ्नध्वंसं प्रति हेतुत्वमावश्यकं तथा चावश्यकत्वात् तदेवास्तु किं समाप्तिहेतुत्वेन। न च व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिरिति वाच्यम्। विघ्नस्य प्रतिबन्धकतया तदत्यन्ताभावस्यैव समाप्तिहेतुत्वेन विघ्नध्वंसे व्यापारत्वस्यैवासिद्धेः। विघ्नध्वंसस्यापि समाप्तौ पृथक् कारणत्वकल्पने च महागौरवापत्तेः। समाप्तौ विघ्नध्वंस-तत्सामान्यात्यन्ताभाव-मङ्गलानां त्रयाणां कारण-त्वस्य विघ्नध्वंसं प्रति मङ्गलकारणत्वस्य च कल्पनीयत्वादित्यपि बोध्यम्।

---

(१) ननु मङ्गलत्वस्यैकस्याभावात् नतित्वादिनैव हेतुत्वं वाच्यं। तथा च व्यभिचार इत्यत आह, नत्यादीति। तथा च सा जातिरपि भिन्नेति भावः।

लानन्तरोत्पन्नविघ्नात् क्वचिल्लोकावगतकारणाभावात्। प्रारिप्सितविघ्नध्वंसस्य न मङ्गलं विना। न च प्रायश्चित्तेन शङ्कितविघ्नविनाशः। विघ्नसंशये तदनुपदेशात्।

केचित्तु 'उभयतो व्यभिचारादित्यस्य अन्वयतो व्यतिरेकतश्च मङ्गलस्य समाप्तिं प्रति व्यभिचारित्वादित्यर्थं इत्याहुः।

नन्वेवं समाप्तिः किंहेतुका स्यादित्यत आह, 'समाप्तिस्त्विति। अत्र आचार्य्यानुयायिनः विघ्नध्वंसमिव समाप्तिर्मे जायतामिति समाप्तिमुद्दिश्यापि मङ्गले शिष्टप्रवृत्तः विघ्नध्वंसवत् समाप्तिरपि मङ्गलफलं। न च समाप्तिमुद्दिश्य मङ्गलाचरणमेवासिद्धमिति वाच्यम्। असङ्ख्यसंसारे मणिकृन्मतेपि अवश्यं केनचित्तामुद्दिश्य मङ्गलानुष्ठानात्। न च तामुद्दिश्य मङ्गलाचरणं मङ्गले समाप्तिसाधनताभ्रमजन्यं लाघवात् तथैव कल्पनादिति वाच्यम्। तर्हि विघ्नध्वंसमुद्दिश्य मङ्गलाचरणमपि भ्रमजन्यं लाघवादिति निष्फलमेव मङ्गलाचरणमिति जितं चार्व्वाकैः। यदि च तदाचारस्य भ्रमाजन्यत्वं तज्जनकविघ्नध्वंसजनकताज्ञानस्य भ्रमेतरत्वञ्चानुभवसिद्धमिति गौरवं प्रामाणिकं तदा प्रकृतेऽपि तुल्यं। न च मङ्गलं न साक्षात् समाप्तिहेतुरस्थिरत्वात् न वा विघ्नध्वंसद्वारा विघ्नात्यन्ताभावस्यैव समाप्तिहेतुत्वात् अत्यन्ताभावस्तु न द्वारं अजन्यत्वात् इत्यनायत्या विघ्नध्वंसजनकत्वमेव तस्येति वाच्यम्। समाप्तिहेतुतायां प्रमाणसिद्धायामनायत्या अपूर्व्वस्यैव द्वारत्वकल्पनात् विघ्नध्वंससम्बन्धेनैव साक्षाद्धेतुत्वस्यापि सुवचत्वाच्च। अन्वयव्यभिचारस्य चानुपदं

न च कामनोपाधिकर्त्तव्यत्वे नियतमनुष्ठानं न स्यादिति वाच्यं। आरब्धकर्म्मकारणप्रतिबन्धकाभावोपायत्वेनावश्यं तदनुष्ठानात्। तेन विना प्रतिबन्धकाभावे-

---

ग्रन्थकृतैव निराकरिष्यमाणत्वात्। न चैवं जन्मान्तरीयग्रन्थसमाप्तिमुद्दिश्यापि मङ्गले शिष्टप्रवृत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। इष्टत्वात् असङ्ख्यसंसारे मणिकृन्मतेप्यवश्यं जन्मान्तरीयग्रन्थसमाप्तिमुद्दिश्य केनचिन्मङ्गलाचरणात् तस्य च भ्रमजन्यत्वे मानाभावात्। न च तथापि समाप्तित्वस्यैकस्यानुगतस्याभावात् कार्य्यतावच्छेदकं दुर्व्वचमिति वाच्यम्। कारणत्वे प्रमाणसिद्धे अनायत्या अननुगतस्यैव कार्य्यतावच्छेदकत्वात्। न चैवं विघ्नसत्त्वेपि समाप्त्युत्पादापत्तिः अनादौ संसारे अन्ततो जन्मान्तरोत्पन्नविघ्नध्वंससम्बन्धेन मङ्गलसत्त्वादिति वाच्यम्। विघ्नस्य प्रतिबन्धकतया तत्सामान्याभावस्यापि हेतुत्वात् केवलमाचारानुरोधेनैव मङ्गलस्य हेतुत्वकल्पनादित्याहुः। तदसत्। तथा सति यदुद्दिश्य यत्क्रियते तस्यैव तद्धेतुतया चैत्यवन्दनादेरपि स्वर्गादिहेतुत्वापत्तेः तत्रापि तज्जनकीभूतज्ञानस्य भ्रमत्वमादाय विवादसम्भवादिति दिक्।

ननु मङ्गले सति यत्र समाप्त्यनुदयस्तत्र कृतेपि साङ्गमङ्गले विघ्नध्वंसानुदयादन्वयव्यभिचार इत्यत आह, 'प्रचितेति। 'प्रत्येकमिति स्तुतिनाम्नां सर्व्वेषां स्तुतितो नाम्नः नत्यादिनाम्नां नत्यादितो नाम्नो भवत्येवेत्यर्थः। स्वतःसिद्धविघ्नासत्त्वस्थले च मङ्गलस्य साङ्गत्वमेव नास्ति विघ्नस्याप्यङ्गत्वात् मङ्गलकर्त्तुर्व्विघ्नासत्त्वे मानाभावाच्चेति भावः। 'अत इति, 'फलनिश्चयात्' सकलाङ्गसम्पत्तौ फलावश्यम्भाव-

ऽसति कर्म्मानुत्पत्तेः। न च प्रधानत्वे नान्यदापि तत्करणम्। नियतसमयशिष्टाचारानुमितश्रुत्या कर्म्मारम्भसमये तत्कर्त्तव्यत्वबोधनात् दर्शारम्भसमये आर-

---

निश्चयात्, 'वैदिके मङ्गले प्रवृत्तिरिति योजना, 'प्रवृत्तिः' निष्कम्पप्रवृत्तिः, 'प्राचीनविघ्नभूयस्त्वादिति प्राचीनानां विघ्नानां भूयोजातीयत्वादित्यर्थः। तथा च यन्मङ्गलं कृतं तदनाश्यजातीयसत्त्वादिति फलितम्।

ननु यत्र सर्व्वजातीयान्येव मङ्गलानि कृतानि तत्र समाप्त्यभावो न स्यादित्यत आह, 'क्वचिन्मङ्गलानन्तरेति। पापोत्पादककारणानां यत्र बाधः तत्राह, 'क्वचिल्लोकावगतेति। ननु तथापि यत्र प्रायश्चित्तादितो विघ्ननाशस्तत्र व्यतिरेकव्यभिचार इत्यत आह, 'प्रारिप्सितेति मङ्गलनाश्यजातीयविघ्ननाशस्येत्यर्थः। ननु यथा विघ्नसंशयान्मङ्गलाचरणेपि फलं एवं ब्रह्मवधादिप्रायश्चित्तेपि स्यादित्यत आह, 'न चेति नहीत्यर्थः, 'प्रायश्चित्तेन' ब्रह्मवधादिप्रायश्चित्तेन, 'शङ्कितविघ्ननाशः' शङ्कितदुरितनाशः, 'विघ्नसंशये' दुरितसंशये, 'कामनोपाधिकर्त्तव्यत्वे' विघ्नध्वंसकामनाधीनप्रवृत्तिविषयत्वे, 'नियतमनुष्ठानं न स्यादिति यस्य विघ्नज्ञानं नास्ति तस्यानुष्ठानं न स्यादित्यर्थः। अत्रेष्टापत्तिमाह, 'आरम्भकर्म्मकारणेति आरम्भकर्म्मसमाप्तिकारणेत्यर्थः, 'प्रतिबन्धकाभावोपायत्वेन' तत्प्रतिबन्धकध्वंसोपायत्वज्ञानेन, 'अवश्यं तदनुष्ठानादिति विघ्नज्ञानवतैवावश्यं तदनुष्ठानादित्यर्थः। ननु मङ्गलस्य समाप्तिजनकत्वे यत्र मङ्गलं न

ग्रहणीयावत्। विघ्नसंसर्गाभावश्च समाप्तिहेतुः। स च क्वचित् स्वतःसिद्धः क्वचिन्मङ्गलसाध्यः। अतएव मङ्गलं

कृतं तत्र विघ्नध्वंसो मास्तु समाप्तिस्तु स्यादेवेत्यत आह, 'तेन विनेति, 'प्रतिबन्धकाभावाभावे' प्रतिबन्धकीभूतविघ्नसत्त्वे, 'प्रतिबन्धकभावे असतीति पाठेप्ययमेवार्थः(१) 'कर्म्मानुत्पत्तेः' कर्म्मासमाप्तेः। 'न चेति, 'प्रधानत्वे' विघ्नध्वंसमात्रजनकत्वे, समाप्त्यजनकत्व इति यावत्। 'अन्यदापि' कर्त्तव्यकर्म्मचिकीर्षाकालातिरिक्तकालेपि, 'तत्करणमिति, फलजनकं स्यादिति शेषः। 'नियतसमयेति तादृशचिकीर्षाकालनियतेत्यर्थः, 'कर्म्मारम्भसमयेति कर्त्तव्यकर्म्मचिकीर्षाकाल इत्यर्थः, 'दर्शारम्भसमये' दर्शचिकीर्षासमये, तथा च मङ्गलेन विघ्नध्वंसजनने कर्त्तव्यकर्म्मप्रतिबन्धकीभूतविघ्नध्वंसगोचरेच्छादिजननक्रमेण मङ्गलजननद्वारा कर्त्तव्यकर्म्मचिकीर्षाप्यङ्गं अन्यथा समाप्तेः फलत्वेपि भ्रान्त्या फलान्तरकामनया अन्यदा कृतान्मङ्गलाद्विघ्नध्वंसोत्पत्तेर्दुर्व्वारत्वादिति भावः। ननु भवन्मते मङ्गलस्य विघ्नध्वंसद्वारा समाप्त्यजनकत्वेपि तज्जन्यविघ्नध्वंसस्य प्रतिबन्धकाभावतया समाप्तिकारणत्वमस्त्येव तस्य कारणत्वञ्च किं स्वोत्पत्त्यवच्छेदकत्वसम्बन्धेन फलीभूतसमाप्तिकर्तृशरीरनिष्ठतया विशेषणताविशेषसम्बन्धेन तादृशात्मनिष्ठतया वा, आद्ये नास्तिकादिशरीरकर्तृकसमाप्तौ व्यभिचारः, अन्त्ये जनकत्वमपेक्ष्य कारणतत्कारणसाधारणप्रयोजकत्वस्य लघुतया तादृशतत्प्रयोजकताज्ञानस्यैव तदुद्देश्यकप्रवृत्तौ हेतुत्वनये जन्मा-

---

(१) 'विघ्नाभावेऽसति' इति पाठान्तरं।

विनापि जन्मान्तरानुवर्त्तमानविघ्नात्यन्ताभावात् प्रमत्तनास्तिकानुष्ठितसमाप्तिः। न चानध्यवसायः। शङ्कितविघ्नवारणार्थं प्रवृत्तिरतो यावद्विघ्नशङ्कं तदाचरणात्।

त्तरीयग्रन्थसमाप्तिमुद्दिश्यापि मङ्गले शिष्टप्रवृत्त्यापत्तिरित्यत आह, 'विघ्नसंसर्गाभावस्येति समवायसंसर्गावच्छिन्नतत्तद्विजातीयविघ्नसामान्याभावकूटस्येत्यर्थः। तथा च मङ्गलवत् तज्जन्यविघ्नध्वंसोऽपि न समाप्तिहेतुरित्यर्थः। 'स्वतःसिद्धः' विघ्नकारणाभावप्रयुक्तः, 'क्वचिदिति यत्र मङ्गलेन विघ्ननाशे इति समाप्तिस्तत्रेत्यर्थः। 'मङ्गलसाध्यः' मङ्गलाधीनः, 'अतएवेति यत एव स्वोत्पत्त्यवच्छेदकत्वसम्बन्धेन शरीरनिष्ठतया विघ्नध्वंसो न हेतुः अपि तु विघ्नात्यन्ताभाव एव हेतुरत एवेत्यर्थः, 'मङ्गलं विनापि' ऐहिकमङ्गलं विनापि। न चैवं विघ्नध्वंसे कथं कामना सुखत्व-दुःखाभावत्वप्रकारकेच्छां प्रति तत्प्रकारज्ञानस्य तदन्येच्छां प्रति इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वात् विघ्नात्यन्ताभावस्यैव समाप्तिरूपेष्टसाधनत्वेन विघ्नध्वंसस्येष्टसाधनत्वाभावादिति वाच्यं। सुखत्व-दुःखाभावत्वेष्टसाधनत्वप्रकारकज्ञानवत् यत्र द्वेषस्तदभावत्वप्रकारकज्ञानस्यापि पृथगिच्छाहेतुतया विघ्ने द्वेषसत्त्वेन विघ्नाभावत्वप्रकारकज्ञानादेव विघ्नध्वंसे कामनोत्पत्तेः अन्यथा प्रायश्चित्तादिजन्यपापनाशेऽपि कामनानुपपत्तेः। न च विघ्ने द्वेष एवकथं स्यात् सुखाभावत्व-दुःखत्वप्रकारकद्वेषं प्रति तत्प्रकारकज्ञानस्य तदन्यद्वेषञ्च प्रति अनिष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वादिति वाच्यं। यद्धर्मावच्छिन्नाभावे इच्छा तद्धर्मप्रकारकज्ञानस्यापि पृथक् द्वेषहेतुतया समाप्तिरूपेष्टसाधनतया

अतएव तच्छङ्कया मध्येपि तदाचरन्ति । गुर्व्वारम्भेपि बहुविघ्नशङ्कया बहुमङ्गलाचरणम् । यथा च विघ्न संशयेपि प्रवृत्तिस्तथोक्तमेव । स्यादेतत् मङ्गलमाच-

---

दृच्छासत्त्वेन विघ्नत्वप्रकारकज्ञानादेव द्वेषोत्पत्तेः, अन्यथा दाहार्थिनस्तत्-प्रतिवन्धके मणौ द्वेषानुपपत्तेः(१) अतएव च समाप्तिकामनापि परम्परया मङ्गलाचारप्रयोजिकेति भावः । 'न चानध्यवसाय इति कियन्ति मङ्गलानि कर्त्तव्यानि कीदृशं वा मङ्गलं कर्त्तव्यम् इत्यत्र नियामका-भाव इत्यर्थः । 'यावद्विघ्नशङ्कं' यावज्जातीयविघ्नशङ्कं, 'तदाचारात्' तज्जातीयमङ्गलाचारात् । 'अतएवेति यतः शङ्कितविघ्नवारणार्थं मङ्गल-करणम् अतएवेत्यर्थः । 'तच्छङ्कया' परकाले यत्कर्त्तव्यं तत्प्रति-बन्धकीभूतविघ्नान्तरोत्पत्तिशङ्कया, 'मध्येपीति आरब्धकर्म्ममध्यकाले-पीत्यर्थः । न चारब्धकर्म्मचिकीर्षाकालस्याङ्गतया कथं तदा तदनु-ष्ठानात् शङ्कितविघ्ननाश इति वाच्यम् । तत्र परकालकर्त्तव्य-भागस्यैवारब्धकर्म्मतया तच्चिकीर्षाकालस्यैवाङ्गत्वात् इति भावः ।

ननु समाप्तौ चेन्मङ्गलं न हेतुस्तदा गुरुतरकर्म्मारम्भे बहुतर-मङ्गलाचरणं न स्यात् अस्मन्नये तु गुरुतरकर्म्मसमाप्तौ बहुतरमङ्गलस्य हेतुत्वात् तदनुष्ठानमित्यत आह, 'गुर्व्वारम्भेपीति, 'बहुविघ्नशङ्कया' बहुविघ्नशङ्कयैव, न तु गुरुकर्म्मसमाप्तौ बहुतरमङ्गलस्य हेतुतये-त्यर्थः । 'तथोक्तमिति, तादृशाचारानुमितश्रुत्या तथैव बोधनादिति भावः । 'इतिविधाविति इतिविधिप्रतिपाद्यं मङ्गलत्वं किमित्यर्थः । 'अननुगमादिति आदित्वस्य चानुगतस्यैकस्य दुर्व्वचत्वादिति भावः ।

---

(१) द्वेषानुत्पत्तेरिति क० ।

रेदिति विधौ किं मङ्गलत्वं न तावद्देवतास्तुत्यादित्वम् अननुगमात्। नापि प्रारिप्सितप्रतिबन्धकविघ्नोपशम-हेतुक्रियात्वम् विघ्नोत्सारणासाधारणकारणत्वं वा,

---

'नापीत्यादि, 'विघ्नः' दुरितं, अन्यथा प्रारिप्सितसमाप्तिप्रतिबन्धकस्यैव विघ्नपदार्थतया प्रतिबन्धकान्तवैयर्थ्यापातात्। अत्र प्रायश्चित्ते-ऽतिव्याप्तिवारणाय प्रतिबन्धकान्तं, कारीर्य्यां शौचादिहेतुक्रियाया-श्चातिप्रसङ्गवारणाय 'प्रारिप्सितेति प्रारब्धसमाप्तीत्यर्थः। तादृशि-दुरिते प्रतियोगितया स्वनाशजनकेऽतिव्याप्तिवारणाय 'क्रियेति, 'क्रियात्वं' प्रवृत्तिविषयत्वं, प्रवृत्तित्वञ्च चिकीर्षाजन्यतावच्छेदको-जातिविशेषः एतच्च विनायकस्तवपाठेऽतिप्रसक्तं गणेशस्तवस्य मङ्गल-त्वेपि तदनुकूलकण्ठाभिघाताद्यात्मकस्य तत्पाठस्यामङ्गलत्वात्। न च पाठकतासम्बन्धेन विनायकस्तव एव तन्नाशको न तु निरुक्त-तत्पाठः स्तवस्य मङ्गलमेवेति वाच्यं। "सर्व्वे विघ्नाः शमं यान्ति" इति श्रुत्या तत्पाठस्यापि विघ्ननाशकत्वबोधनादित्यतो लक्षणान्तर-माह, 'विघ्नेति विघ्नध्वंसासाधारणकारणत्वमित्यर्थः। 'विघ्नः' मङ्गल-नाश्यतावच्छेदकवैजात्याश्रयो दुरितं, तेन विनायकस्तवपाठे प्राय-श्चित्ते कारीर्य्यादौ च नातिव्याप्तिः, तेषाञ्च शक्तिविशेषसम्बन्धेन विघ्नपदवत्त्वेनानुगमान्नाननुगमः। प्रतियोगिविधया कारणतामादाय विघ्नेऽतिव्याप्तिवारणाय, 'असाधारणेति 'असाधारणकारणत्वं' च विघ्ननाशमात्रवृत्तिध्वंसत्वावच्छिन्नकार्य्यतानिरूपितकारणाश्रयत्वं(१) विघ्ने

---

(१) कार्य्यताप्रतियोगिककारणताश्रयत्वं इति क० पुस्तकपाठः अत्रापि प्रतियोगिकत्वं निरूपितत्वमेव न त्वन्यदिति।

क्रियाविशेषस्य तदसाधारणकारणस्य वा स्तुत्यादेर्वेदा-दिविशिष्टापरिचये(१) प्रवृत्तिविषयालाभात्। नापि नि-र्विघ्नं समाप्यतामिति कामनया शिष्टाचारविषयत्वम्, वेदस्याचारानुपजीवकत्वात्, वेदादाद्याचारानुपपत्तेश्च अन्योन्याश्रयात्। नापि तत्कामनया वेदविहितत्वम्, प्रारिप्सितकर्म्मनिर्व्वाहकत्वे सति कर्म्मारम्भकाले वि-

---

ऽतिव्याप्तिवारणाय वृत्त्यन्तं कार्य्यताविशेषणं, ध्वंसं प्रति च सामान्यतः सत्त्वेनैव हेतुत्वान्नोक्तातिव्याप्तिः, ध्वंस-प्रतियोगिनोस्तत्तद्व्यक्तित्वेनापि हेतु-हेतुमद्भावे तादृशकारणतामादायातिव्याप्तिवारणाय ध्वंसत्वावच्छिन्नेति, ध्वंसत्वावच्छिन्ना, च न ध्वंसत्वपर्य्याप्तावच्छेदकताकत्वं किन्तु तद्वृत्त्यवच्छेदकताकत्वमात्रं तेन नासम्भव इति भावः।

निरुक्तधर्म्मप्रकारेणैव विधिना बोधने अन्योन्याश्रयमाह, 'क्रियाविशेषस्येत्यादि। 'विशिष्टापरिचये' निरुक्तधर्म्मप्रकारेण पूर्व्वं ज्ञानं विना, 'प्रवृत्तिविषयालाभादिति निरुक्तधर्म्मप्रकारेण प्रथमं विशेषतो ज्ञानासम्भवादित्यर्थः। स्तुत्यादेर्व्विघ्नध्वंसजनकत्वस्य वेदमात्रवेद्यत्वादिति भावः। 'शिष्टाचारेति भ्रमाजन्याचारेत्यर्थः, तेन भ्रमात्तादृशकामनया प्रवृत्तिविषये नातिप्रसङ्ग इति भावः। 'आचारानुपजीवकत्वादिति आचारविषयकज्ञानाधीनशाब्दबोधाजनकत्वादित्यर्थः। नन्विदमप्रयोजकमित्यत आह, 'वेदादिति, 'आद्याचारेति पुरुषान्त-

---

(१) विशिष्यापरिचये इति ख०।

हितवैदिककर्म्मत्वं वा, तादृशवेदान्तराभावात्। नापि स्मृत्यादौ मङ्गलत्वेनोत्कीर्त्तितत्वम्। वेदस्य स्मृत्यनुपजीवकत्वात् स्मृतिकर्तुरेव वेदाद्याचारानुपपत्तेश्च। उच्यते[१]। मङ्गलमाचरेदिति न विधिः किन्तु निर्व्विघ्नसमाप्तिकामो देवतास्तुतिमाचरेदित्यादिप्रत्येकमेव विधिः। तथैव शिष्टाचारात्। तदुपजीव्य निर्व्विघ्न-

---

राचारविषयत्वस्य स्वीयकालान्तरीयाचारविषयत्वस्य वा ज्ञानं विना प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्चेत्यर्थः। अनुपपत्तौ हेतुमाह, 'अन्योन्याश्रयादिति वेदात् स्वस्याचारे जाते तद्विषयत्वप्रकारकशक्तिग्रहाद् वेदाच्छाब्दधीर्वेदाच्छाब्दबोधे एव च स्वस्याचार इत्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गादित्यर्थः। यद्यपि पदान्तरशक्तिग्रहवत् प्रथममीश्वराचारदर्शनादेव शक्तिग्रहः सम्भवत्येव, तथापि यद्धर्म्मावच्छेदेन भगवदाचारदर्शनं तेनैव रूपेण शक्तिग्रहः स्यात् स च नतित्वादिरेव न त्वाचारविषयत्वमिति भावः। 'तत्कामनया' तत्कामनाप्रकारेण, तत्कामिकर्त्तव्यत्वप्रकारेणेति यावत्। तेन कामनाया विधिजन्यशाब्दबोधाजनकत्वेपि न क्षतिः। 'प्रारिप्सितेति आरम्भणीयादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं प्रारब्धकर्म्मसमाप्तिप्रयोजकत्वे सतीत्यर्थः। मङ्गलस्य समाप्त्यजनकतया जनकत्वमपहाय प्रयोजकत्वप्रवेशः प्रयोजकत्वञ्च कारण-तत्कारणसाधारणं, अतएवादृष्टद्वारा समाप्तिप्रयोजककर्म्मान्तरेऽतिव्याप्तिवारणाय विहितान्तं कर्म्मपूर्व्व-

---

(१) यच्चोच्यत इति ख०।

मारब्धं परिसमाप्यतामिति कामनया तद्विघ्नोपशम-हेतुत्वेन वा वेदविहितत्वं मङ्गलत्वमित्यधिगम्य देवता-स्तुति-नमस्कारादिषु मङ्गलव्यवहारः शिष्टानामिति। अतएव दुरितनाशकमपि गङ्गास्नानादि न मङ्गलम् तथाऽविधानात्। "मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यञ्च प्रयता-

---

कालकर्त्तव्यतया विहितत्वार्थकं, असम्भववारणाय पूर्व्वत्वप्रवेशः। वैदिकपदं विहितान्तेन तादृशकालकर्त्तव्यतया वेदविहितत्वलाभाय अन्यथा कल्पितव्रतादिप्राक्कालकर्त्तव्यत्वेन लौकिककल्पितविधि-विषयेऽदृष्टद्वारा तत्समाप्तिजनके होमादावतिव्याप्त्यापत्तेः। 'तादृश-वेदान्तराभावादिति, इदमुपलक्षणं द्वितीयेऽदृष्टद्वारा प्रारब्धकर्म्म-समाप्तिप्रयोजके आरम्भनीयादावतिव्याप्तेः विघ्नध्वंसस्य समाप्तिजनक-तया मङ्गलस्य प्रारब्धकर्म्मसमाप्तिं प्रति प्रयोजकत्वस्याप्यभावेनासम्भ-वापत्तेश्चेत्यपि बोध्यं। 'निर्व्विघ्नसमाप्तिकाम इति, एतच्च सम्प्रदायन-यमाश्रित्य, स्वनये तु प्रारिप्सितविघ्नोपशमनकाम इति बोध्यं। 'तथैव' स्तुतित्वादिनैव, 'शिष्टाचारात्' शिष्टप्रवृत्तिविषयत्वात्, 'तदुपजीव्येति तत्तद्विधिजन्यज्ञानसहकारेणेत्यर्थः। 'तद्विघ्नेति प्रारब्धकर्म्मविघ्नेत्यर्थः। लक्षणद्वयं मतभेदेन। नन्वेतल्लक्षणद्वयमादर्शदर्शनादावव्यापकमित्या-शङ्क्याह, 'मङ्गलचारेति 'मङ्गलाचारः' आदर्शदर्शनादि, 'विनिपातः' दुरितं, 'न विद्यते' नोत्पद्यते, 'मङ्गलत्वं' मङ्गलपदशक्यत्वं, 'तच्च नानार्थतैवेति, अत इत्यादिः, 'तच्च' मङ्गलपदे। ननु नानार्थताया अन्याय्यतया 'विनिपातपदं प्रारिप्सितपरमेवास्तु 'न विद्यत इत्यपि

त्मनाम्। जपतां जुह्वताञ्चैव विनिपातो न विद्यते" इत्यनेन बोधितादर्शदर्शनादेः पृथगेव मङ्गलत्वं न तु विघ्ननिवर्तकतया तच्च नानार्थतैव। अन्यथा ग्रन्थारम्भे नमस्कारतुल्यतया तत्करणप्रसङ्गः। अथशब्दो विघ्ननिवर्तकत्वान्मङ्गलमेव "ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा। कण्ठं भित्त्वा तु निर्यातौ तेन माङ्गलि-

---

विनाशपरमस्तु तथा चादर्शदर्शनादेरपि नत्यादिवदेव मङ्गलत्वं। न च 'जुह्वतामिति न होमान्तरविधिः किन्तु अग्निहोत्रस्यैवानुवादः तथा च तस्य नित्यतया विघ्नेतरपापानुत्पत्तिफलकत्वेन प्राप्तत्वात् 'विनिपातपदस्य विघ्नपरत्वं 'न विद्यत इत्यस्य विनाशपरत्वञ्च न सम्भवति अग्निहोत्रानुरोधेन 'विनिपातो न विद्यत इत्यस्य पापानुत्पादपरत्वं मङ्गलानुरोधाच्च विघ्ननाशपरत्वमित्युपगमे च वाक्यभेद इति वाच्यं। तथापि पापसंसर्गाभावत्वसामानाधिकरण्येन सर्व्वेषां जन्यतान्वयसम्भवात् कार्य्यतावच्छेदककल्पना च यथायोग्यमौत्तरकालिकीत्यतआह, अन्यथेति।

ननु तथाप्यथशब्देऽतिव्याप्तिः ग्रन्थारम्भप्राक्काले तदुच्चारणस्यापि शिष्टैः करणादित्यचेष्टापत्तिमाह, 'अथशब्द इति, 'पुरा' सृष्ट्यारम्भकाले, 'कण्ठं भित्त्वा' कण्ठ्यवर्णघटितत्वात् कण्ठाभिहतवायुना, 'विनिर्यातौ',(१) 'तेन' तादृशविघ्नोपशमनकामशिष्टाचारविषयत्वेन, 'माङ्गलिकौ' मङ्गलस्वरूपौ, स्वार्थे इकण् प्रत्ययात्। एवञ्च ग्रन्थस्तदद्भिर्भा-

---

(१) 'विनिर्जातौ' जातौ, इति क०, ख०, ग०, च।

कावुभौ" इति स्मृतेः। न च शुभसूचकत्वमेव तस्य, शास्त्रारम्भे महर्षिणा तदनुपादानप्रसङ्गात्। गुणवत्तया ज्ञापनं स्तुतिः, यमुद्दिश्य यस्य स्वापकर्षबोधनानुकूलो व्यापारविशेषः स तस्य नमस्कारः। व्यापारे च कायिक-वाचिक-मानसिकरूपे विशेषो जातिविशेष

वेण, ग्रन्थस्य तदघटितत्वे प्राक्काले अनुष्ठानविषयत्वासम्भवादिति बोध्यम्(१)। ननु यथा यात्रापूर्व्वकालेपि शुभसूचकतया आदर्शदर्शनादि क्रियते तथैव अथशब्दोपि शुभसूचकः स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति, 'शास्त्रारम्भसमये' शास्त्रारम्भसमय एव, तथा चादर्शदर्शनादिवदन्यदापि तदनुष्ठानापत्तिरिति भावः।

ननु स्तुतिमाचरेदित्यादौ का स्तुतिरित्यत आह, 'गुणवत्तयेति उत्कर्षवत्तयेत्यर्थः। तेनाधार्म्मिकत्वास्पृश्यसंयोगित्वादेर्व्युदासः(२) उत्कर्षत्वञ्च शक्तिविशेषसम्बन्धेनोत्कर्षपदवत्त्वमतो नाननुगमः, 'ज्ञापनं' ज्ञानानुकूलः शब्दः, तेन व्यापारान्तरे तादृशि नाति प्रसङ्गः। न च तथापि उत्कर्षस्य जातिविशेषरूपतया त्वं दयाशीलस्त्वं दाता पुत्री त्वमेवेत्यादावव्याप्तिरिति वाच्यम्। दयादिष्वप्युत्कर्षव्यवहारेण तेषामप्युत्कर्षपदवाच्यत्वात्। न च तथापि तादृशि स्वरूपाख्यानेऽतिव्याप्तिः तस्यापि स्तुतित्वे भवतां स्वरूपं कथयामो न तु स्तुम इति सकलप्रामाणिकव्यवहारासङ्गतेरिति वाच्यं। ज्ञानपदेन भ्रम-

(१) ध्येयं इति क०।
(२) तेनाधार्म्मिकस्त्वमस्पृश्यसंयोगी त्वमित्यादेर्व्युदासः इति ख०।

एवानुभवसाक्षिकः करशिरःसंयोगमात्रे तद्व्यवहारात् भवतोऽहमपकृष्ट इत्यादिवचने तद्व्यवहाराच्च। यद्वा। कायिकादौ प्रत्येकमेव विधिकल्पनं अतो नानार्थतैव। यत्तु। बुद्धिविशेषपूर्वकत्वज्ञानं विना कायिकादौ न तद्व्यवहार इति स एव वाच्योऽन्यच्च लक्षणेति। तन्न।

रूपज्ञानस्य विवक्षितत्वात्। अतएवारोप्यगुणकथनं स्तुतिरिति प्रामाणिकाः, भगवत्स्तुत्यादिषु तत्प्रयोगो भाक्तः।

नव्यास्तु ज्ञानाऽ ... .धायकः शब्दः स्तुतिः ज्ञाननिष्ठो विशेषस्य शाब्दत्वव्याप्यो जातिविशेषः, उपधायकत्वञ्च ज्ञानविशेषशब्दयोः संसर्गमर्यादया प्रविष्टमतो नाननुगमो दोषाय। न च स्तुतिनिन्दोभयविषयकसमूहालम्बनज्ञाने साङ्कर्य्यापत्तिः विनिगमनाविरहेण निन्दापदशक्यतावच्छेदकस्यापि जातित्वस्य दुर्व्वारत्वादिति वाच्यम्। तदुभयजातेः समूहालम्बनज्ञानव्यावृत्तत्वाभ्युपगमात् समूहालम्बनमात्रजनकस्तुत्यादौ च मानाभावात् तत्सत्त्वे च तत्र स्तुतिव्यवहारस्य भाक्तत्वादित्याहुः।

'यमुद्दिश्येति यदवधिकेत्यर्थः, तथा च स्वापकर्षबोधजनकतावच्छेदकजातिमत्त्वमेव लक्षणं, को व्यापारः कस्य नमस्कार इत्याकाङ्क्षायां 'यमुद्दिश्येति, स्वत्वघटितत्वेनाननुगममाशङ्क्याह, 'यद्वेति, 'नानार्थतैवेति कायिकादिप्रत्येकवृत्तिजातिविशेषा एव नमस्कारपदशक्यतावच्छेदका इत्यर्थः। ननु करशिरःसंयोगादिः कायिकनमस्कारस्तत्र कथं जातिविशेषः नोदनत्वाभिघातत्व-संयोगजत्वादिना

कायिकादिव्यापारविशेषमनवगम्य बुद्धिविशेषपूर्व्वक-

साङ्कर्य्यात्। न च संयोगजत्वादिजातयो नाना कार्य्यतावच्छेदका-ननुगमस्यादोषत्वात् नमस्कारपदशक्यतावच्छेदकजातिस्त्वेका विघ्न-विशेषनाशकतावच्छेदकतया सिद्धा तन्नानात्वे व्यभिचारापत्तेरिति वाच्यम्। तथापि शब्दविशेषजनकतावच्छेदकाभिघातत्वमादाय साङ्कर्य्यस्य दुर्व्वारत्वात् उभयोरेव जनकतावच्छेदकतया नानात्वे विनिगमकाभावादिति चेत्। न। करशिरःसंयोगाद्यनुकूलचेष्टाविशेष-स्यैव कायिकनमस्कारत्वाच्चेष्टानिष्ठविशेषस्तु चेष्टात्वव्याप्यो जाति-विशेषः स च विघ्नविशेषनाशकतावच्छेदकतया सिद्धः। ननु तथापि यत्र नमःपदादिरेव वाचनिकनमस्कारः तत्र कथं जातिविशेषः नत्वादिना साङ्कर्य्यात्। न च मकारादिचरमवर्णवृत्तिमत्वादिव्याप्यो नानाजातिविशेष एव वाचनिकत्वं नोत्तरमकारविशेषादिरेव वाच-निकनमस्कारः, पूर्व्वपूर्व्ववर्णज्ञानन्तु तद्व्यञ्जकमतस्तरमवर्णमात्रश्रवणे न तज्जातिसाक्षात्कार इति वाच्यम्। विनिगमनाविरहेण मपूर्व्व-नकारविशेषस्यापि वाचनिकत्वस्य दुर्व्वारत्वादिति चेत्। न। विनि-गमनाविरहान्नत्व-मत्वादिव्याप्या नानाजातय एव वाचनिकत्वमि-त्यभिप्रायात्।

नव्यास्तु शाब्दबोधवृत्तिशाब्दत्वव्याप्यजातिविशेष एव वाचनिकत्व-मत एव वाचनिक इत्युच्यते न तु वचनमित्याहुः।

मानसिकत्वन्तु मानसत्वव्याप्यो जातिविशेष एव। न च स्वप्नत्व-मादाय साङ्कर्य्यमिति वाच्यं। तस्य स्वप्नत्वविरुद्धत्वादिति ध्येयम्।

त्वाज्ञानात् । स्वीकृतवेदप्रमाणभावः शिष्टः । आचारे च वेदानिषिद्धत्वमविगीतत्वं विशेषणं[१] देयं । यद्वा

प्राभाकरमतमाह, 'यत्त्विति, 'बुद्धिविशेषेति ज्ञानविशेषजन्यत्वेनैव कायिकादिनिष्ठजातिविशेषव्यञ्जकत्वादित्यभिमानः । 'स एवेति मानसज्ञानविशेष एवेत्यर्थः । 'अन्यत्र' कायिकादौ, 'कायिकादौति,' तं प्रति तस्य लिङ्गत्वात् तथा च ज्ञानविशेषजन्यत्वग्रहो न तादृशजातिविशेषव्यञ्जक इति भावः । न च तथापि चेष्टात्व-मानसत्वव्याप्यजातिविशेष एव शक्यतावच्छेदकः न तु वाचनिकत्वं तस्य नत्वादिव्याप्यनानात्वाभ्युपगमादिति वाच्यम् । तस्याप्युक्तक्रमेणैकत्वात् नानात्वेऽपि प्रत्येकमादाय विनिगमनाविरहेण शक्यतावच्छेदकत्वस्य दुर्वारत्वाच्चेति हृदयं ।

ननु मङ्गलं वेदबोधितसमाप्तिसाधनताकं समाप्त्युद्देश्यकाविगीतशिष्टाचारविषयत्वादिति साम्प्रदायिकानां प्रागुक्तवेदानुमाने किन्तावत् शिष्टत्वमित्यत आह, 'स्वीकृतेति वेदविशेष्यकप्रामाण्याभ्युपगमवानित्यर्थः । अभ्युपगमः निश्चयः, तावतैव यत्तज्ज्ञां सामान्यतो व्याप्तौ पशु-पक्ष्यादिकृतवृथाचेष्टायां व्यभिचारवारणादिति भावः । बालकपतितान्त्यजात्यतिरिक्तत्वे सतीत्यनेनापि विशेषणीयं तेन तदीयवृथाचेष्टायां पश्वादिवृथाचेष्टावद्वेदानिषिद्धायां न व्यभिचारः ।

---

(१) आचारे च वेदानिषिद्धत्वमलौकिकत्वञ्च विशेषणं इति क० पुस्तकपाठः न समीचीनः अलौकिकत्वे सतीत्यनेनापि विशेषणीयमिति मथुरानाथोक्त्यसङ्गत्यापत्तेः ।

अलौकिकविषयशिष्टाचारत्वमेव हेतुः। शिष्टाचारत्वञ्च भ्रमाजन्याचारत्वं। आस्तिक-नास्तिकयोरगम्यागमन-चैत्यवन्दनाद्याचारजनकज्ञानस्य भ्रमत्वात् बलवद-

---

नन्वेवं वेदप्रामाण्याभ्युपगन्त्रा भ्रान्त्या क्रियमाणे चैत्यवन्दनादौ व्यभिचार इत्यत आह, 'आचारे चेति आचारे अविगीतत्वं यद्विशेषणं दत्तं तद्वेदानिषिद्धत्वरूपमित्यर्थः। प्रामाणिककृतचैत्यवन्दनादिकञ्च न तथा तस्य पूर्व्वलिखितवेदनिषिद्धत्वादिति भावः। अलौकिकत्वे सतीत्यनेनापि विशेषणीयं तेन शिष्टकृतभोजनादौ न व्यभिचारः, अलौकिकत्वञ्च प्राङ्निरुक्तमेव। न च तथापि भ्रान्त्या स्वःफलान्यफलमुद्दिश्य कृते यागादौ व्यभिचारः तत्साधनत्वेन तस्य वेदबोधितत्वाभावादिति वाच्यं। चैत्यवन्दनादिवत् तस्यापि वृथा-चेष्टात्वेन वेदनिषिद्धत्वात्।

लाघवादाह, 'यद्वेति, 'अलौकिकविषयेति अलौकिकविषयकेत्यर्थः, 'हेतुः' पूर्व्वोक्तहेत्वर्थः, तथा चाविगीतपदस्यैव लौकिकाविषयकत्वमर्थः, तच्च भोजनादौ लौकिककर्म्मणि व्यभिचारवारणायेति भावः। लौकिकाविषयकत्वन्तु प्राङ्निरुक्तमेव। नन्वेवं शिष्टकृतचैत्य-वन्दनादौ व्यभिचार इत्यत आह, 'शिष्टत्वञ्चेति। 'अगम्यागमनेति अगम्या गमनायोग्या या भूमिस्तत्र तीर्थत्वभ्रान्त्या कृतं यद्गमन-मित्यर्थः। यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते अलौकिकविषयकत्वविशेषणेनैव तद्वारणात्।

निष्टानुबन्धित्वादिष्टासाधनत्वाच्च। लोके च पाषण्डव्यावृत्तशिष्टव्यवहारो वेदप्रामाण्याभ्युपगमनिबन्धनः। नैर्थिकत्वेपि शिष्टाशिष्टव्यवहारो वेदनिषिद्धाकर्तृत्व-तत्कर्तृत्वनिबन्धनः। यद्वा वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृत्वे सति यो यदा वेदनिषिद्धाकर्ता स तदा शिष्टः

केचित्तु अगम्यागमनस्योभयविशेषणेनैव वारणं सम्भवति इतिसूचनाय तदभिधानमित्याहुः।

'बलवदनिष्टेति, निष्फलत्वादिति भावः तदुद्देश्यकत्वेनाप्याचारो विशेषणीयः प्रयोजनञ्चोक्तमेव, नन्वेवं भ्रमाजन्यः शिष्ट इति फलितं तथा च घट-पटादौ गगनादौ पाषण्डे च शिष्टव्यवहारापत्तिरित्यत आह, 'लोके चेति, 'वेदप्रामाण्याभ्युपगमेति, तथा च सर्व्वे वेदाः स्वतात्पर्य्यविषयार्थे प्रमाणमित्याकारकयावद्वेदविशेष्यकानाहार्य्यनिश्चयवत्त्वं शिष्टपदशक्यतावच्छेदकं, प्रकृते च शिष्टपदं भाक्तं। एवं वेदो न प्रमाणमिति यत्किञ्चिद्वेदविशेष्यकानाहार्य्यनिश्चयवत्त्वमेव बौद्धत्वमिति भावः। बौद्धस्यापि "मा हिंस्यात् सर्व्वा भूतानि" इत्यादियत्किञ्चिद्वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृत्वात् वेदत्वावच्छेदेनैवाहार्य्यप्रामाण्याभ्युपगमवत्त्वाच्च यावत्त्वानाहार्य्यत्वयोरुपादानं। नन्वत्र तादृशनिश्चयो विशेषणमुपलक्षणं वा नाद्यः सुसुप्त्यादिदशायामशिष्टत्वापत्तेः, न चेष्टापत्तिः, तदानीमपि शिष्टव्यवहारात्। नान्त्यः बौद्धातिव्याप्तेः, अनादौ संसारे कदाचित्तेनापि तदभ्युपगमात्। न च तच्छरीरावच्छेदेन तदभ्युपगमो विवक्षितः, एकस्मिन्नेव शरीरे काल-

तत्कर्त्ता त्वशिष्टः। अतएव वेदानिषिद्धाकर्तृत्वेपि बौद्धो न शिष्टः। पापजनकत्वज्ञानं विना वेदनिषिद्धकर्तृत्वं यस्य नास्ति स शिष्ट इति तु न तैर्थिकस्यापि[१] कस्यचित् पापजनकत्वज्ञानं विना वेदनिषिद्धकर्तृत्वात्।

भेदेन शिष्टता-बौद्धतोभयदर्शनाद्बौद्धतादशायामतिव्याप्तेः तदानीं शिष्टव्यवहाराभावात् अन्यथा अनादौ संसारे सर्व्वस्यैवात्मनो यदा कदाचिच्छिष्टत्वेनात्मत्वस्यैव तथात्वस्य सुवचत्वात्। अथ तत्पुरुषीयताद‍ृशनिश्चयसमानकालीना यावन्तस्तत्पुरुषीयास्तादृशविरोधिनिश्चयाभावास्तद्वत्त्वं तत्पुरुषीयशिष्टत्वं शिष्टतोत्तरबौद्धतादशायां तादृशनिश्चयसमानकालीनस्य बौद्धताकालीनविरोधिनिश्चयव्यक्तेः प्रागभावस्य यावदन्तर्गतस्यासत्त्वान्नातिप्रसङ्ग इति चेत्। न। यस्य पुरुषस्य शिष्टतोत्तरं बौद्धता तदनन्तरं पुनः शिष्टता च तत्र पूर्व्वशिष्टतादशायामव्याप्तिः मध्यवर्त्तिबौद्धताकालीनविरोधिनिश्चयव्यक्तिध्वंसस्यापि तादृशयावदभावान्तर्गतस्य तदानीमभावात्, तदुत्तरशिष्टतादशायामप्यव्याप्तिः मध्यवर्त्तिबौद्धताकालीनविरोधिनिश्चयव्यक्तिप्रागभावस्यापि तादृशयावदभावान्तर्गतस्य तदानीमसत्त्वादिति। मैवं। यावतीस्तादृशनिश्चयव्यक्तीः प्रातिस्विकरूपेणोपादाय तत्तन्निश्चयव्यक्तिसमानाधिकरणत्वे सति तत्तद्व्यक्तिसमानकालीना यावन्तस्तत्तद्व्यक्तिविरोधिनिश्चयाभावास्तद्वत्त्वे सति तत्तद्व्यक्त्यपूर्व्वकालाव-

---

(१) तीर्थिकस्यापि इति पाठान्तरम्।

यत्तु रागद्वेषहीनः शिष्टः स च सर्व्वज्ञत्वान्मन्वादिरेव, अविगीततदाचारादेव वेदानुमानमिति। तन्न। एवं हि मन्वाद्याचारादर्शिनामाधुनिकानां मङ्गले प्रवृत्तिर्न स्यात् आधुनिकानामाचारेण मन्वाद्याचार-

---

च्छिन्नत्वं शिष्टत्वमिति विवक्षितत्वात्। पुरुषान्तरवृत्तिविरोधि-निश्चयप्रागभावमादायासम्भववारणाय समानाधिकरणत्वोपादानं, स्वीयपूर्व्वजन्मीयविरोधिनिश्चयप्रागभावमादायासम्भववारणाय समान-कालीनत्वोपादानं, वेदा न प्रमाणमिति निश्चयनाशोत्तरं वेदाः प्रमाणमिति निश्चयानुत्पादकाले शिष्टतावारणाय विशेष्यदलं। यदि च वेदाप्रामाण्याभ्युपगमाव्यवहितोत्तरक्षणे तत्प्रामाण्याभ्युपगमस्तत-स्तृतीयक्षणे तदप्रामाण्याभ्युपगमव्यक्तिनाशः सम्भाव्यते तदा तत्स-मानकालीनत्वं तदुत्पत्तिसमानकालीनत्वं वा वाच्यम्, अभावो वा नादिर्व्वाच्यः, अन्यथा तत्र तादृशनाशस्य यावदन्तर्गतस्य वेदप्रा-माण्याभ्युपगमव्यक्त्युत्पत्तिकाले असत्त्वादव्याप्त्यापत्तेः। न च यस्यैतज्ज-न्मनि वेदप्रामाण्याप्रामाण्ययोरुभयोरेवानभ्युपगमः पूर्व्वजन्मनि तु प्रामाण्यमात्रमभ्युपेत्यैव मरणं तस्यैतज्जन्मनि शिष्टत्वापत्तिरिति वाच्यं। इष्टापत्तेः। एवं यस्यैतज्जन्मनि प्रामाण्याप्रामाण्ययोरुभयोरेवानभ्युप-गमः पूर्व्वजन्मनि चाप्रामाण्यमभ्युपेत्यैव मरणं तस्यैतज्जन्मन्यप्यशिष्टत्वे इष्टापत्तिः। जन्मान्तरीणप्रामाण्याभ्युपगमानन्तरकाकादिशरीराव-च्छिन्नवारणाय परं प्रकृष्टचैतन्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वेनापि विशेष्यं। यद्वा तत्तद्व्यक्त्यपूर्व्वकालावच्छिन्नत्वपदेन तत्तद्व्यक्त्यवच्छेदकजन्मान्त-

मनुमाय तेन च वेदमनुमाय बालः प्रवर्त्तत इति चेत् तर्हि यादृशाचारेण मन्वाद्याचारानुमानं स एव वेदानुमापकोऽस्तु किमनुमितानुमानेन आधुनिकानामपि शिष्टत्वेन व्यवह्रियमाणत्वाच्च। तथा च स्मृतिः "यस्मिन्

रावच्छिन्नत्वविशिष्टतत्तद्व्यक्त्यपूर्वकालावच्छिन्नत्वं विवक्षितं, उभयानभ्युपगमजन्मनि शिष्टाशिष्टबहिर्भूत एव। एवञ्च यथोक्तकाकादिशरीरावच्छिन्नेपि नातिव्याप्तिः। न चैवं तत्तन्निरूपयव्यक्तेः प्रातिस्विकरूपेणोपादानादननुगम इति वाच्यं। शिष्टपदस्य नानार्थत्वेनाननुगमस्यादोषत्वात्। अस्तु वा तावदभावकूटाभावशून्यत्वं तावदन्यतमधर्म्मवत्त्वं वा तत्त्वं।

केचित्तु तादृशवेदप्रामाण्याभ्युपगमजन्यसंस्कारवत्त्वं शिष्टत्वं तदभ्युपगमोत्पत्तिक्षणे च न शिष्टः, स च संस्कारो विरोध्यभ्युपगमनाश्य इति शिष्टेतोत्तरं बौद्धतादशायां नातिव्याप्तिः। संस्कारस्याविनश्यदवस्थत्वेन विशेषणीयः तेन तदप्रामाण्याभ्युपगमोत्पत्तिक्षणे नातिप्रसङ्गः। न च घटविषयकतादृशसमूहालम्बनसंस्कारस्य विरोध्यभ्युपगमेन नाशे घटस्मृतिरपि न स्यादिति वाच्यं। तादृशसमूहालम्बनसंस्कारस्य विरोध्यभ्युपगमोत्तरं घटस्मृतिजनकत्वे मानाभावात् स्मृतिनाश्यतावच्छेदकवैजात्यस्य तद्व्यावृत्ततया घटस्मृति-घटसंस्कारयोर्नाश्यनाशकभावे न व्यभिचार इत्याहुः।

नन्वेवं निरुक्ताभ्युपगमाभाववत्यपि कदाचित् शिष्टव्यवहारस्तद्वत्यपि कदाचिदशिष्टव्यवहारो दृश्यते स कथं स्यादित्यत आह,' तैर्थि-

देशे य आचारः पारम्पर्य्यक्रमागतः। श्रुति-स्मृत्यविरोधेन सदाचारः स उच्यते"॥ सर्व्वज्ञस्य मङ्गलाचारे मानाभावाच्च। मन्वादिप्रणीतस्मृतौ मङ्गलं दृश्यते इति चेत्। तन्न। स्मृतिकर्तुरसर्व्वज्ञत्वेपि वेदादर्थं

कत्वेपीति निरुक्ताभ्युपगमाभावनिरुक्ताभ्युपगमयोः सत्वेपीत्यर्थः। तथा च तादृशि शिष्टाशिष्टव्यवहारो भाक्त इति भावः। तत्रापि शिष्टाशिष्टव्यवहारयोर्मुख्यत्वमेवेत्यभिप्रायेणाह, 'यद्वेति, सत्यन्तं निरुक्तार्थकं, सत्यन्तविशेषणस्य प्रयोजनं दर्शयति, 'अतएवेति, 'वेदानिषिद्धकर्तृत्वेपि वेदनिषिद्धाकर्तृत्वेपि। कस्यचिल्लक्षणं दूषयति, 'पापजनकत्वेति पापजनकत्वज्ञानाभावविशिष्टवेदनिषिद्धकर्तृत्वाभाववत्त्वमित्यर्थः। बौद्धस्य तु वेदनिषिद्धकर्म्मणि पापजनकत्वज्ञानमेव नास्तीति भावः। अत्र रागौत्कट्यात् पापजनकत्वज्ञानसत्त्वेपि वेदनिषिद्धकर्त्तरि शिष्टेऽव्याप्तिवारणाय विशिष्टान्तं कर्तृत्वविशेषणं, वैशिष्ट्यञ्चैककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वं विशेषणाभाववत्त्वमात्रोक्तौ पापजनकत्वज्ञानशून्ये वेदानिषिद्धकर्त्तरि शिष्टेऽव्याप्तिरतो विशिष्टाभावानुधावनं। मूर्खतीर्थिकेऽव्याप्तिमाह, 'तीर्थिकस्यपीति शिष्टस्यापीत्यर्थः। 'रागद्वेषहीन इति आत्यन्तिकराग-द्वेषध्वंसवत्त्वमित्यर्थः। यथाश्रुते घटादावतिव्याप्तेः। पाषण्डेऽतिव्याप्तिवारणायात्यन्तिकत्वं ध्वंसविशेषणं, तच्च मिथ्याज्ञानप्रागभावविशिष्टभिन्नत्वं मिथ्याज्ञानविशिष्टभिन्नत्वं वा वैशिष्ट्यञ्चैककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वं। आत्यन्तिकध्वंसवत्त्वमात्रोक्तौ घटादावतिव्याप्तितादवस्थ्यमतो रागद्वेषयोर्वैकल्पिकमुपादानं तथा च